

Refleksje literackie w wybranym piśmiennictwie polskich prawników. Przegląd badań Leona Pinińskiego, Stefana Breyera i Mieczysława Szerera z lat 1924–1976

Literary reflections in the selected literature of Polish lawyers. An overview of selected papers by Leon Piniński, Stefan Breyer and Mieczysław Szerer of 1924–1976

Литературные размышления в избранных произведениях польских юристов. Обзор исследований Леона Пининьского, Стефана Брейера и Мечислава Шерера за 1924–1976 годы

Літературні роздуми у вибраних творах польських юристів. Огляд досліджень Леона Пінинського, Стефана Брейєра та Мечислава Шерера в роках 1924–1976

KATARZYNA JAWORSKA-BISKUP

Dr hab., Uniwersytet Szczeciński

e-mail: katarzyna.jaworska-biskup@usz.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6696-3078>

Streszczenie: Artykuł stanowi przegląd wybranych prac trzech polskich prawników: Leona Pinińskiego (1857–1938), Stefana Breyera (1891–1986) i Mieczysława Szerera (1884–1981), poświęconych zagadnieniu prawa i literatury. Na potrzeby analizy wybrano publikacje, w których wymienieni autorzy odnoszą się do prawa w dziełach literackich takich twórców, jak Adam Mickiewicz, Aleksander Fredro, Bolesław Prus, William Shakespeare, Charles Dickens, Wiktor Hugo, Edward Bulwer-Lytton. Tematyka refleksji literackich w piśmiennictwie prawniczym nie była do tej pory przedmiotem obszernego opracowania. Przeprowadzone studium jest przyczynkiem do bibliografii polskich autorów prowadzących badania w nurcie prawa i literatury.

Słowa kluczowe: prawo i literatura, literatura polska, literatura angielska, literatura francuska, polscy prawnicy

Summary: The article discusses selected works of three Polish lawyers, Leon Piniński (1857–1938), Stefan Breyer (1891–1986) and Mieczysław Szerer (1884–1981), which are dedicated to the topic of law and literature. Papers addressing the literature of writers such as Adam Mickiewicz, Aleksander Fredro, Bolesław Prus, William Shakespeare, Charles Dickens, Wiktor Hugo and Edward Bulwer-Lytton were selected for analysis. The topic of literary reflections in Polish legal research papers has not been examined to this date.

Key words: law and literature, Polish literature, English literature, French literature, Polish lawyers

Резюме: Статья представляет собой обзор избранных работ трех польских юристов – Леона Пининьского (1857–1938), Стефана Брейера (1891–1986) и Мечислава Шерера (1884–1981) – посвященных вопросу права и литературы. Для анализа мы выбрали публикации, в которых вышеупомянутые авторы ссылаются на право в литературных произведениях таких авторов, как Адам Мицкевич, Александр Фредро, Болеслав Прус, Уильям Шекспир, Чарльз Диккенс, Виктор Гюго, Эдвард Булвер-Литтон. Тема литературных отражений в юридической литературе до сих пор не была предметом всестороннего изучения. Данное исследование является вкладом в библиографию польских авторов, ведущих исследования в области права и литературы.

Ключевые слова: право и литература, польская литература, английская литература, французская литература, польские юристы

Резюме: Стаття є оглядом вибраних праць трьох польських юристів – Леона Пінінського (1857–1938), Стефана Брейєра (1891–1986) та Мечислава Шерера (1884–1981), присвячених проблематиці права та літератури. Для аналізу обрано публікації, в яких згадані автори посилаються на право в літературних творах таких авторів, як Адам Міцкевич, Олександр Фредро, Болеслав Прус, Вільям Шекспір, Чарльз Діккенс, Віктор Гюго, Едвард Бульвер-Літтон. Тема літературних роздумів у юридичній літературі досі не була предметом широкого дослідження. Проведене дослідження збагатить бібліографію польських авторів, які проводять дослідження в галузі права та літератури.

Ключові слова: право та література, література польська, література англійська, література французька, польські юристи

Wstęp

Badanie związków między prawem a literaturą absorbuje uczonych na całym świecie. W krajach anglojęzycznych ukształtował się nurt zwany prawo i literatura (*law and literature*), którego przedstawiciele określają się prekursorami tej dziedziny poznania prawa. Nie brakuje publikacji na tematy związane z prawem i literaturą w polskim piśmiennictwie ostatnich kilkunastu lat. Każdy przyczynek odkrywający wzajemne relacje prawa i literatury wnosi nowe spojrzenie na analizowane zagadnienie, nie można jednak przekreślić długoletniej polskiej tradycji tego typu badań¹.

Celem artykułu jest dokonanie przeglądu wybranych prac trzech prawników: Leona Pinińskiego (1857–1938), Stefana Breyera (1891–1986) i Mieczysława Szerera (1884–1981), które ukazały się drukiem w okresie 1924–1976². Spośród wielu autorów, którzy podejmowali rozważania na temat prawa i literatury, wybrano

¹ Problem ten zauważył wcześniej Jarosław Kuisz, który wytknął braki odniesienia do prac Stefana Breyera, Mieczysława Szerera i Jerzego Sawickiego w publikacjach wpisujących się w kierunek prawo i literatura: J. Kuisz, *O przyszłości ruchu prawo i literatura – zarys problematyki*, w: *Prawo i literatura. Szkice drugie*, red. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2017, s. 30. W najnowszej publikacji *Propaganda bezprawia*, J. Kuisz odwołuje się do poglądów Mieczysława Szerera i Jerzego Sawickiego odnośnie do popularyzacji prawa w mediach w pierwszych latach Polski Ludowej, zob. J. Kuisz, *Propaganda bezprawia. O „popularyzowaniu prawa” w pierwszych latach Polski Ludowej*, Warszawa 2020. O monografii Stefana Breyera *Spór Horeszków z Soplicami* wspomina także Marek Wąsowicz, *Słowo wstępne*, w: *Prawo i literatura. Szkice*, red. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2015, s. 7.

² Przyjęta cezura czasowa obejmuje daty publikacji omawianych prac. Okres przedwojenny reprezentuje monografia Leona Pinińskiego *Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety* z 1924 r. Pozycje Stefana Breyera ukazały się kolejno w latach 1955 (*Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*) i 1956 (*Igraszki prawne „Zemsty”*). W tekście wykorzystano również prace Mieczysława Szerera z lat 1952–1976: *Zabójstwo pod wpływem silnego wzruszenia* (1952), *Sądownictwo angielskie* (1959), *Karanie a humanizm* (1964), *Dyscyplina słów* (1969), *Spółczesność wobec przestępcy* (1969), *Zbrodnia i kara jako temat literacki* (1976).

wskazanych badaczy z kilku względów. Książka Leona Pinińskiego poświęcona pomnikom literackim Williama Shakespeare'a wpisuje się w korpus światowych badań nad prawem w dziełach Barda. Interesujące poznawczo jest wskazanie, jak postrzegał Shakespeare'a Piniński. Czy lwowianin odczytywał obraz prawa w sztukach angielskiego mistrza pióra podobnie jak jego rodacy znad Tamizy, czy odkrył nowe oblicze renesansowego autora? Mimo że Leonowi Pinińskiemu poświęcono wiele prac, głównie biografii, nie zajmowano się kwestią jego poglądów na prawo u Shakespeare'a. Komentarz Stefana Breyera nad prawem w *Panu Tadeuszu* jest pierwszym monograficznym opracowaniem na ten temat, które zainicjowało dalsze badania. Do książki Breyera odniosły się m.in. polskie językoznawczynie Maria Teresa Lizisowa i Maria Zarębina. W dorobku pisarskim Stefana Breyera znajdują się także inne, mniej znane publikacje na temat prawa w literaturze, jak omawiany niżej artykuł poświęcony zagadnieniu prawa w *Zemście* Aleksandra Fredry. W gronie wymienionych w tytule prawników znalazł się także Mieczysław Szerer. Profesor stworzył wiele prac prawnoliterackich, które dotychczas nie były przedmiotem głębszych rozważań. Szczególnie ciekawe są komentarze tego przedstawiciela polskiej nauki prawa odnośnie do literatury wiktoriańskiej, zwłaszcza pisarstwa Charlesa Dickensa.

Na potrzeby analizy zebrano teksty, w których znajdujemy odniesienia do specyficznych instytucji i pojęć prawa w dziełach literackich, a także poglądy na temat prawa w literaturze. Założeniem autorki jest nie tylko przypomnienie dorobku naukowego wskazanych badaczy w dziedzinie prawa i literatury, ale także ustalenie głównych kierunków tego obszaru nauki w latach międzywojnia i w okresie powojennym w Polsce. Szczególnie interesujące są takie kwestie, jak wkład poszczególnych autorów w rozwój polskich badań prawnoliterackich, metodologia i sposób prezentacji ich zapatrywań na prawo i literaturę oraz zakres tematyczny badań. W artykule odniesiono się do treści poszczególnych tekstów literackich, przytoczono dyskusje wymienionych w tytule badaczy na temat prawa w tekstach literackich uzupełnione o komentarz własny autorki i uwagi krytyczne innych naukowców³.

Przed przystąpieniem do prezentacji dzieł interesujących nas autorów, warto tytułem wprowadzenia przedstawić podstawowe założenia nurtu prawo i literatura⁴. W literaturze przedmiotu wyróżnia się dwa odłamy badań prawnoliterackich:

³ Jako literaturoznawcę autorkę szczególnie interesuje sfera odniesień do literatury, postrzegania literatury, refleksji nad prawem w literaturze i recepcji literatury obcej. Nie analizuje tutaj zagadnień odnoszących się do prawa, o których pisali wymieni w tytule autorzy. Poza sferą rozważań pozostają także biografie prawników.

⁴ Szczegółowa prezentacja zagadnienia relacji prawa i literatury wymaga odrębnego opracowania. Przedstawiono jedynie zwięzłą charakterystykę tej dziedziny badań.

prawo w literaturze i prawo jako literatura. Prawo w literaturze dotyczy analizy elementów prawa w dziełach literackich. Zakres badań w obrębie tej dyscypliny jest obszerny i obejmuje studia nad terminologią prawa, ewolucją pojęć i instytucji prawa, wątkami i motywami prawnymi, wizerunkiem palestry i sprawcy. Pod nazwą prawo jako literatura kryje się z kolei trend polegający na interpretacji tekstu prawnego za pomocą metodologii nauk literackich. Do popularyzacji prawa i literatury przyczyniła się publikacja listy „powieści prawniczych” przez Johna H. Wigmore’a w 1908 r. Podwaliny pod dziedzinę podłożyli w latach następnych tacy autorzy, jak Benjamin N. Cardozo (*Law and Literature*, 1931), James B. White (*The Legal Imagination*, 1973), Richard A. Posner (*Law and Literature. A Misunderstood Relation*, 1988). Mimo że początki dyscypliny przypadają na lata 30. XX w., a szczyt popularności to lata 70., kiedy prawo i literaturę studiowano na uniwersytetach amerykańskich, relacjami prawno-literackimi interesowano się znacznie wcześniej, na co wskazuje duża liczba rozborów nad prawem w dziełach literatury światowej, przede wszystkim Shakespeare’a, Dickensa, Tolstoja, Sofoklesa⁵. Studia nad prawem podejmowali także polscy autorzy, m.in. przywołani na łamach tej pracy prawnicy. Spektrum badań prawno-literackich jest ogromne. Poza analizą tekstów literackich pod kątem prawa i tekstów prawnych za pomocą narzędzi znanych teoretykom literatury, postuluje się wykorzystanie literatury pięknej w edukacji prawniczej. Tekst literacki służy jako kompendium stanów faktycznych i pojęć prawa⁶. W najnowszej literaturze przedmiotu tradycyjny podział na prawo w literaturze i prawo jako literatura rozszerza się o takie dziedziny, jak prawo o literaturze (*law on literature*) i literatura w prawie (*literature in law*). Prawo o literaturze to inaczej prawo autorskie. Literatura w prawie polega na szukaniu pierwiastków literackich w praktyce prawniczej, np. w orzecznictwie⁷. Proponuje się także kierunek zwany literatura jako prawo (*literature as law*), który zakłada, że niektóre teksty literackie wraz z upływem czasu nabierają charakteru tekstu prawnego. Przykładem tego typu wytworów kultury są dzieła jurysprudencji rzymskiej. Jako kolejny wymiar prawa i literatury uważa się literaturę prawniczą (*legal literature*)⁸. Prawo i literatura rozwija się prężnie w Polsce.

⁵ B. Villez, *Law and Literature. A Conjunction Revisited*, *Law and Humanities* 2011, t. 5, nr 1, s. 209–219.

⁶ E.Z. Friedler, *Shakespeare’s Contribution to the Teaching of Comparative Law – Some Reflections on The Merchant of Venice*, *Louisiana Law Review* 2000, t. 60, nr 4, s. 1087–1102.

⁷ R.H. Skilton, *Shakespeare and the Supreme Court*, *The Gargoyle* 1991, t. 21, nr 4, s. 4–8.

⁸ K. Zeidler, *Prawo i literatura. Garść uwag spóźnionych*, w: *Prawo i literatura. Parerga*, red. J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler, Gdańsk 2019, s. 15–27; K. Zeidler, A. Guss, *Aesthetics of Law and Undiscovered Approaches to Law and Literature*, *Isaidat Law Review* 2021, nr 1, s. 91–102.

Na gruncie rodzimym o prawie i literaturze pisali m.in. Marek Kuryłowicz⁹, Anna Kochan¹⁰, Marta Andruszkiewicz¹¹, Marek Wąsowicz¹², Kamil Zeidler¹³.

1. Leon Piniński, *Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety* (1924)

W kontekście polskich badań prawno-literackich nie można pominąć dorobku naukowego hr. Leona Pinińskiego, profesora prawa rzymskiego na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, mecenasa i kolekcjonera sztuki, człowieka renesansu, jak zwykle określa się tę postać świata nauki w literaturze przedmiotu¹⁴. W pracy naukowej łączył Leon Piniński zainteresowania prawem z pasjami literackimi. W skład imponującego zbioru prac profesora wchodzi nie tylko publikacje z dziedziny prawa, głównie romanistyki, ale szeroko pojętej kultury. Dla przykładu wymienić można wykład *Muzyka jako czynnik kultury* wygłoszony w 1913 r., w którym prelegent zaprezentował obecność muzyki w literaturze¹⁵. Znajdziemy tutaj fragment o muzyce w sztukach Williama Shakespeare'a. W publikacji *Etyka Dantego w Boskiej Komedii* z 1922 r. Piniński przeprowadził dogłębną charakterystykę dzieła Dantego Alighieri¹⁶. Należy szczególnie docenić wkład lwowskiego profesora w rozwój badań szekspirolologicznych w Polsce. W dwutomowej książce *Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety* z 1924 r. autor opisał wszystkie sztuki barda

⁹ M. Kuryłowicz, *Symbol prawa ludzkiego. Szkice o prawie rzymskim w utworach Louisa Aragona i Mieczysława Jastruna*, Lublin 2008.

¹⁰ A. Kochan, *O koncepcjach prawniczych w literaturze XVI i XVII wieku*, w: *Koncept w kulturze staropolskiej*, red. L. Ślęk, A. Karpiński, W. Pawlak, Lublin 2005, s. 233–246; A. Kochan, *Tekst literatury staropolskiej w świetle dawnej kultury prawnej. Glosa do komentarzy i wydań utworów staropolskich*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie 2008, nr 48, s. 17–24; też, *Kupiec przed polskim sądem. Uwagi i komentarze do „Kupca” Mikołaja Reja*, Pamiętnik Literacki 2003, z. 4, s. 211–223.

¹¹ M. Andruszkiewicz, *O związkach teorii prawa i teorii literatury (refleksje w kontekście tendencji ponowoczesnych)*, w: *Teoria prawa między nowoczesnością a ponowoczesnością*, red. A. Samonek, Kraków 2012, s. 151–159; M. Andruszkiewicz, *Interpretacja prawnicza a interpretacja literacka – kilka uwag*, Krytyka Prawa 2014, t. 6, nr 1, s. 183–197.

¹² M. Wąsowicz, *The Image of Law in Polish Literature (from the Beginning of the 19th Century up to 1939)*, Law and Literature 2020, t. 32, nr 1, s. 171–183.

¹³ K. Zeidler, *Estetyka prawa*, Gdańsk–Warszawa 2018; K. Zeidler, *Prawo i literatura...*, s. 15–27.

¹⁴ Sylwetkę Leona Pinińskiego przybliżyli m.in. R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Toruń 2015, s. 141–180; M. Jońca, *Szekspirológ. Przyczynek do biografii Leona Pinińskiego*, w: *Prawo i literatura. Parerga...*, s. 199–211.

¹⁵ L. Piniński, *Muzyka jako czynnik kultury. Odczyt wygłoszony dnia 7 marca we Lwowie na zaproszenie Towarzystwa Muzycznego*, Lwów 1913.

¹⁶ Tenże, *Etyka Dantego w Boskiej Komedii*, Lwów 1922.

ze Stratfordu. Na łamach swego dzieła uczony przypomniał fabułę sztuk angielskiego dramaturga wraz ze wskazaniem źródeł inspiracji, dokonał prezentacji *dramatis personae* i podjął próbę przekładu wybranych fragmentów. W rzeczonyj pozycji Piniński dokonał także rozprawy nad prawem w dwóch sztukach Shakespeare'a: *Kupcu weneckim* (*The Merchant of Venice*, ca. 1596/1597) i *Miarce za miarkę* (*Measure for Measure*, ca. 1603/1604), o czym traktuje dalsza część artykułu¹⁷.

Opowieść o układzie zawartym między weneccjaninem Antoniem a Żydem Shylockiem, którą Shakespeare przedstawił w *Kupcu weneckim*, od zawsze nurtowała prawników. Przyznać należy, że zadanie, którego podjął się profesor, nie było łatwe ze względu na bogatą literaturę krytyczną traktującą o różnych aspektach prawa w stworzonej przez Shakespeare'a historii niespełnionego zobowiązania i wynikłego zeń procesu. Anglo-amerykańscy szekspirolodzy zajmowali się szerokim spektrum problemów prawnych, jakie umieścił w swym wiekopomnym dziele Shakespeare, poczynawszy od terminologii prawniczej, istocie i przebiegu sporu sądowego, treści i skuteczności umowy, na konflikcie norm *common* i *equity law* skończywszy¹⁸.

Leon Piniński w swej pracy nie powielił ustaleń dokonanych przez środowisko anglo-amerykańskie. Jako znawca prawa rzymskiego ocenia prawo w *Kupcu weneckim* z perspektywy zasad prawnych ułożonych przez starożytnych Rzymian. Takie spojrzenie na prawo w *Kupcu weneckim* rzuca nowe światło na treść i wymowę sztuki, choć może budzić pewne wątpliwości natury merytorycznej. Nie znajdujemy bowiem dowodów na to, że Shakespeare posiadał wiedzę w zakresie prawa rzymskiego. Przypuszczać raczej należy, że Bard odwzorowywał znane mu instytucje prawa angielskiego. Nie można także zapomnieć, że tworząc dzieła, Shakespeare korzystał z innych źródeł. Fabuła *Kupca weneckiego* opiera się na utworach *II Pecorone* Giovanniego Fiorentino z 1558 r., *The Orator* Alexandre'a Sylwane'a z 1596 r. i zbioru *Gesta Romanorum* z XIII w. Pewne podobieństwa do rozprawy Shylocka można zauważyć w słynnej sprawie sądowej Roderigo Lopeza, lekarza Elżbiety I, pochodzenia żydowskiego, oskarżonego i straconego za próbę zabójstwa królowej w 1594 r. W rozprawie Pinińskiego widać wyraźnie inspiracje poglądami niemieckich uczonych: Rudolfa von Jheringa (1818–1892) i Josefa Kohlera (1849–1919). W opracowaniu *Der Kampf ums Recht* (1872) R. Jhering głosił pogląd, że w trakcie rozprawy w sądzie weneckim zostało pogwałcone prawo Shylocka do zabezpieczonego umową roszczenia funta ciała dłużnika. Umowa zawarta między Shylockiem i Antoniem była sprzeczna z dobrymi obyczajami. Nikt ze zgromadzonych na sali

¹⁷ Tenże, *Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety*, cz. 2. *Dramaty z dziejów Anglii. Komedje*, Lwów 1924.

¹⁸ F.J. White, *Commentaries on the Law in Shakespeare*, St. Louis 1913; C.K. Davis, *The Law in Shakespeare*, St. Paul, Minnesota 1884; C.M. Brune, *Shakespeare's Use of Legal Terms*, London 1914.

rozpraw nie podniósł jednak zarzutu wadliwości i bezskuteczności układu. Należało zatem uznać żądanie wierzyciela¹⁹. Z opinią R. Jheringa nie zgadzał się J. Kohler w pracy *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz* (1883). Według J. Kohlera werdykt Porcji ilustruje etap w historii, w którym surowe przepisy prawa zobowiązań, dające uprawnienie do okaleczenia dłużnika, tracą moc prawną²⁰.

Podobnie jak R. Jhering i J. Kohler, lwowski badacz koncentruje swoją uwagę na umowie Shylocka i Antonia. Profesor twierdzi, że punktem wyjścia w ocenie skuteczności umowy jest ustalenie prawa, które obowiązywało w trakcie jej zawarcia. Autor podnosi, że interpretator *Kupca weneckiego* powinien zawęzić pole badawcze do norm prawnych XV i XVI w. Ograniczyć trzeba także zasięg terytorialny prawa. W okresie odrodzenia ogromny wpływ na prawo włoskie miała jurysprudencja rzymska, głównie za sprawą uniwersytetów w Bolonii i Padwie. Przyjmując te ustalenia, zdaniem Pinińskiego, należy stwierdzić, że umowa zawarta przed notariuszem weneckim jest nieważna. W owym momencie dziejowym, w którym waży się losy Shylocka i Antonia, zapis o okaleczeniu dłużnika zostałby uznany za sprzeczny z dobrymi obyczajami (*contra bonos mores*).

Leon Piniński nie poprzestaje na zgodności umowy z dobrymi obyczajami. Zauważa, że Antonio w momencie zawarcia umowy jest w niezawinionej zwłoce (*mora*). Innymi słowy, dłużnik nie dysponuje chwilowo środkami finansowymi na spłatę zobowiązania. Można jednak postawić pytanie, pisze Piniński, czy kara zastrzeżona w umowie odnosi się do każdej zwłoki, czy tylko wynikłej z winy dłużnika. Kolejnym problemem na gruncie przedstawionego przez Shakespeare'a stanu faktycznego jest zamiar obwarowania umowy karą przez Shylocka. Interpretator musi rozstrzygnąć, czy umowa została zawarta na serio. Podczas rozmowy z Antoniem i Bassaniem Shylock określa kontrakt jako *merry sport*, co może implikować, że kara umowna była swoistego rodzaju żartem. W końcu nie można ignorować gotowości wpłaty zaległej sumy wraz z wysokimi odsetkami przez Bassania. Piniński głosi, że nie istnieje podstawa prawna dająca Shylockowi uprawnienie do odmowy przyjęcia wyższej sumy dukatów, mimo że pochodzi z kieszeni Bassania, a nie Antonia. Autor powołuje się na rzymską zasadę prawną, zgodnie z którą dłużnik nie ma obowiązku samodzielnego wykonania świadczenia, chyba że ma ono osobisty charakter. Wierzyciel, w tym przypadku Shylock, powinien przyjąć ofertę Bassania i zakończyć spór. Z odpowiedzialności Antonia za niespełnione zobowiązanie zwalniałoby go złożenie należnego długu do depozytu sądowego.

¹⁹ R. von Jhering, *Walka o prawo*, tłum. A. Matakiewicz, Lwów 1875.

²⁰ J. Kohler, *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz*, Würzburg 1883.

Dalej przechodzi Piniński do rozumowania Porcji na sali sądowej i końcowego rozstrzygnięcia. Zastrzeżenie zakazujące upływu krwi podczas wycinania funta ciała Antonia, zdaniem autora, jest pozbawione logiki. Skoro Porcja uznała roszczenie Shylocka, dając mu tym samym prawo do wycięcia funta ciała dłużnika, powinna również uwzględnić upuszczenie krwi. Pinińskiego razi ostateczny wyrok wydany przez Porcję nakazujący konfiskatę mienia Shylocka i zmianę wyznania. Według niego w sądzie weneckim nie zapada sprawiedliwy werdykt. Decyzję sądu weneckiego należy postrzegać, twierdzi uczony, jako karę wymierzoną przeciwko Shylockowi, a nie bezstronny wyrok sądowy. „Wprawdzie na karę pewną Shylock z powodu swej zaciekłości zasługuje, lecz ta kara idzie stanowczo za daleko”, komentuje profesor²¹. Trudno nie zgodzić się ze zdaniem Pinińskiego. Zarówno zastrzeżenie o zakazie rozlewu krwi, jak i decyzja końcowa o konfiskacie dóbr Shylocka i zmianie wyznania nie znajdują uzasadnienia w świetle prawa. Z tożsamą tezą spotykamy się w literaturze krytycznej traktującej o prawie w *Kupcu weneckim*. Theodor Niemeyer określa postępowanie sądowe jako bezprawne, niesprawiedliwe i wręcz niemoralne²². Z kolei inny prawnik, Daniel J. Kornstein, zauważa, że podążając tokiem myślenia Porcji, należałoby stwierdzić, że podmiot uprawniony do służebności gruntowej nie może zostawić odcisków własnych stóp na gruncie²³. Wady wyroku Porcji odsłania także Richard A. Posner w książce *Law and Literature*²⁴.

W sztuce Shakespeare’a Leon Piniński zauważa wiele nieścisłości prawnych. Autor pisze: „Cała tedy forma przeprowadzenia procesu jest piękną, efektowną poetycką fantazją, daleką od dziejowej prawdy”²⁵. Zastrzeżenia budzi skład trybunału powołanego do procedowania sprawy Shylock v. Antonio. Rozprawy sądowe w Wenecji nie odbywały się przed tak licznym gronem osób, jak to pokazuje Shakespeare. Przypomnijmy, że proces Shylocka gromadzi Dożę i całą oficję wenecką, łącznie z sympatykami pozwanego. Kontrowersyjnym wątkiem sztuki, w opinii Pinińskiego, jest obecność Porcji w sądzie w charakterze doktora prawa. Co prawda doktorzy prawa, za którego podaje się kobietę, zauważa profesor, brali udział jako biegli w toczącym się postępowaniu przed sądem weneckim, ale ich opinie były zwykle sporządzane na piśmie²⁶. Czyniąc tą uwagę, Piniński ignoruje fakt, że doktorzy prawa, zrzeszeni w Doctors’ Commons, występowali w sądach angielskich. Na afiliację Porcji

²¹ L. Piniński, *Shakespeare. Wrażenia i szkice...*, s. 369.

²² Th. Niemeyer, *The Judgment against Shylock in „The Merchant of Venice”*, Michigan Law Review 1915, t. 14, nr 1, s. 20–36.

²³ D.J. Kornstein, *Kill All the Lawyers? Shakespeare’s Legal Appeal*, Princeton, New Jersey 1994, s. 70.

²⁴ R.A. Posner, *Law and Literature*, Cambridge 2009, s. 139–150.

²⁵ L. Piniński, *Shakespeare. Wrażenia i szkice...*, s. 372.

²⁶ Tamże, s. 371–372.

z *Doctors' Commons* zwrócił uwagę Łukasz Jan Korporowicz: „Obraz procesu sądowego przedstawiony przez W. Shakespeare'a w jego dziele oprócz swego komediowego wymiaru niesie ciekawe informacje dotyczące sposobu postrzegania doktorów prawa w XVI-wiecznej Anglii. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż mimo osadzenia akcji sztuki we Włoszech, jej komediowy charakter odnosi się do doświadczeń widza angielskiego, do którego była ona adresowana”²⁷. Tytułem *Doctors' Commons* określano w Anglii specjalistów prawa kanonicznego i rzymskiego. Nazwa *Doctors' Commons* pochodzi od *common table*, przy którym doktorzy zasiadali. Do kompetencji przedstawicieli tego zawodu prawniczego należały sprawy z zakresu prawa kanonicznego. *Doctors' Commons* orzekali także jako adwokaci w procesach dotyczących prawa handlowego, zwłaszcza sporów wynikłych na gruncie umów, i prawa małżeńskiego²⁸. Literackie aluzje do *Doctors' Commons* czynił wprost Charles Dickens w dziele *David Copperfield* (1849–1850)²⁹. Wspomniany wcześniej R.A. Posner nie widzi podobieństwa Porcji do *Doctors' Commons*. Zdaniem badacza, mianując Porcję doktorem praw, Shakespeare nawiązał do powszechnej praktyki znanej w Europie wzywania ekspertów prawa do stawiennictwa w sądzie w charakterze biegłych³⁰.

Leon Piniński dzieli się z czytelnikami własnymi spostrzeżeniami odnośnie do postaci *Kupca weneckiego*. Zdaniem autora prawo jest dla Shylocka sposobem na ziszczenie własnych żądz. „Oba świetne przemówienia – tłumaczy profesor – które wygłasza w uzasadnieniu swych roszczeń wobec sądu, przesiąknięte są sposobem pojmowania prawa wręcz sprzecznym z zasadami moralności. Shylock cynicznie sam przyznaje, że celem, dla którego domaga się «swego prawa», jest jedynie chęć zemstczenia się na Antoniu, dogodzenia uczuciu osobistej nienawiści”³¹. Wykorzystanie prawa dla

²⁷ Ł.J. Korporowicz, *Doktorzy prawa w dwóch angielskich komediach epoki renesansu*, Studia Prawnicze KUL 2014, nr 1, s. 178–179.

²⁸ K. Tang, *Doctor's Commons*, Bar News: The Journal of the NSW Bar Association 2018, s. 76–78; J.H. Baker, *An Introduction to English Legal History*, London 1979, s. 147.

²⁹ W rozdziale 23 *David Copperfield* dyskutuje ze Steerforthem na temat *Doctors' Commons*. Steerforth wyjaśnia Davidowi: „It's a little out-of-the-way place, where they administer what is called ecclesiastical law, and play all kinds of tricks with obsolete old monsters of Acts of Parliament, which three-fourths of the world know nothing about, and the other fourth supposes to have been dug up, in a fossil state, in the days of the Edwards. It's a place that has an ancient monopoly in suits about people's wills and people's marriages, and disputes among ships and boats”. Ch. Dickens, *The Personal History of David Copperfield*, London 1930, s. 305. W polskim przekładzie autorstwa Wilhelminy Kościalkowskiej ten fragment brzmi tak: „Jest to też nora, gdzie rozbierają kościelne prawa, przetrząsają jakieś stare akta Parlamentu, o których dziś nikt już nie wie, wykopują akta z czasów Edwardów, kopalniana robota, rozstrzygają się też tam sądy nad testamentem i małżeńskimi kwestiami, sprzeczki okrętów z barkami”. K. Dickens, *Dzieje, przygody, doświadczenia i zapiski Dawida Copperfielda juniora rodem z Blunderstone (których nigdy ogłaszać drukiem nie zamierzał)*, t. 1, tłum. W. Kościalkowska, Warszawa 1954, s. 372.

³⁰ R.A. Posner, *Law and Literature...*, s. 146.

³¹ L. Piniński, *Shakespeare. Wrażenia i szkice...*, s. 377–378.

własnego interesu, zwłaszcza na zgubę innych, nie jest jego wykonywaniem, przypomina Piniński, ale nadużyciem. Dlatego nie można pochylać postawy Shylocka. Piniński podpira argumenty fragmentem, w którym Shylock cynicznie tłumaczy Doży, że mocą klauzuli o karze umownej nabył prawo do funta ciała Antonia analogicznie do przysługującemu właścicielowi uprawnienia unicestwienia szczura. Piniński kwituje te słowa jako „oburzającą profanację prawa”. Shylock nie rozumie istoty, ducha prawa, nie posiada poczucia prawnego, konkluduje polski krytyk. Kilka linijek dalej lwowski uczony tak komentuje zachowanie Shylocka w sądzie: „On nie chce lub może nie jest w stanie zrozumieć prawa, bo brak mu zupełnie poczucia prawnego”³².

Czy rzeczywiście portret Shylocka stworzony przez Shakespeare’a jest tak skalany, jak widział to Leon Piniński? Badacz przeocza wiele fragmentów sztuki, które pokazują Shylocka jako człowieka uczuciowego, wiernego i troskliwego. Wspomnieć chociażby wypada o scenie, w której wiadomość o sprzedaży turkusowego pierścienia podarowanego Shylockowi w czasach młodości przez jego ukochaną Leah przywodzi wspomnienia utraconej miłości. Ból potęguje fakt, że sprzeniewierzenia drogocennej pamiątki dokonała córka Shylocka. Tym jaskrawiej na tle przywiązania Shylocka do klejnotu jawi się deklaracja Bassania i Gratiana o gotowości poświęcenia życia swych małżonek, Porcji i Nerissy, za zwolnienie Antonia z ciężącego na nim zobowiązania. Oceniając stosunek Shylocka do prawa, Piniński nie uwzględnia także sceny, w której wierzyciel oznajmia Doży, że odstępując od roszczenia, złamie obietnicę złożoną Bogu w dniu Szabatu. Tuż po zawarciu umowy Shylock przysiągł w synagodze, że pozostanie wierny zapisom kontraktu. Dla Shylocka realizacja zobowiązania wykracza poza prawo stanowione i ma znaczenie religijne. W scenie sądowej dochodzi do konfliktu norm prawnych, który czyni ugodę niemożliwą do zawarcia. Shylock wywodzi swoje racje z innych wartości niż pozostali uczestnicy procesu, co w konsekwencji prowadzi go do upadku. Shylock nie znajduje aprobaty w oczach Leona Pinińskiego nie tylko ze względu na zachowanie w sądzie, ale również przez postępowanie względem córki. Polski prawnik surowo komentuje nadmierną opiekuńczość, wręcz zaborczość Shylocka, która skutkuje ucieczką dziewczyny z domu ojca. Tak pisze o tej relacji lwowski badacz: „Trzyma młodą, do życia rwącą się dziewczynę w obrzydliwej atmosferze chciwości, wyzysku i nienawiści, jak psa łańcuchowego na uwięzi, ażeby broniła jego nieuczciwie zdobytych skarbów przed złodziejami. Nie można się temu zbyt dziwić, że dom ojca piekłem jej się być zdaje”³³. Ferując sądy na temat Shylocka, nie można stracić z pola widzenia napiętej sytuacji społecznej w czasach Shakespeare’a.

³² Tamże, s. 378.

³³ Tamże, s. 381.

Stosunki między społecznością żydowską a chrześcijańską nie były przyjazne, co zresztą daje się wyczuć w całej sztuce³⁴. Shylock otacza córkę parasolem ochronnym nie tyle z żądzzy zniewolenia jedyne go dziecka, ile z obawy o jej bezpieczeństwo.

Analiza prawa w *Kupcu weneckim* przedstawiona w dziele *Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety* nie uwzględnia istotnych dla rozumienia utworu zagadnień, takich jak forma skryptu dłużnego podpisanego przez strony przed notariuszem (*single bond* versus *double bond*) czy rola Antonia i Bassania w zawartym z Shylockiem układzie (*surety* versus *principal debtor*)³⁵. Piniński nie wyłożył polskiemu czytelnikowi pełnej natury rozstrzygnięcia końcowego. W książce badacza czytamy jedynie, że w sądzie zapada następujący wyrok: „Shylock ma przejść na chrześcijaństwo, połowę majątku traci zaraz na rzecz Antonia, który ją odstępuje Jessice i jej mężowi; drugą połowę majątku zatrzymuje Shylock, lecz jest zniewolony nieodwołalnie zapisać ją na wypadek śmierci córce”³⁶. Nie ma tutaj wzmianki o stosunku powierniczym (*trust*)³⁷. Decyzją sądu połowa mienia Shylocka zostaje przekazana w zarząd powierniczy Antonia, który zobowiązuje się oddać aktywa lichwiarza po jego śmierci Lorenzowi. Ze sztuki nie wynika, jak sugeruje Piniński, że Antonio odstępuje od razu połowę przypadającego mu majątku Shylocka Jessice i Lorenzowi.

Miarka za miarkę stanowi zachętę dla Leona Pinińskiego do poruszenia problematyki *deseutudo*, upływu mocy obowiązującej ustawy karnej wskutek zaniechania egzekucji jej postanowień i legitymizacji władzy do rezurekcji wygasłych przepisów prawnych. Angelo, powołany przez księcia Vincentio na tymczasowego namiestnika Wiednia, nakazuje stosowanie dawnej ustawy penalizującej cudzołóstwo karą śmierci. Przywrócenie prawa do życia ma wprowadzić praworządność i ład w zepsutym moralnie państwie. Uśpione prawo jest, zdaniem Angela, niczym strach na ptaki. Z czasem powszednieje i traci swą siłę prewencyjną. Angelo nie rozumie jednak, zauważa Piniński, że prawo, które nie ma aprobaty społecznej, staje

³⁴ W czasach średniowiecza i renesansu rozpowszechnił się negatywny stereotyp Żyda, promowany w literaturze i sztuce. Łatwo odnotować wiele przykładów dyskryminacji i prześladowania tej społeczności w Europie. Wspomnieć chociażby wypadu o powszechnej nagonce na Żydów w okresie plagi czarnej śmierci. W Wenecji, w której dzieje się akcja sztuki, poczynawszy od 1516 r., istniało getto. F. Felsenstein, *Jews and Devils. Anti-Semitic Stereotypes of Late Medieval and Renaissance England*, *Literature and Theology* 1990, t. 4, nr 1, s. 15–28; S.K. Cohn, *The Black Death and the Burning of Jews*, *Past and Present* 2007, nr 196, s. 3–36.

³⁵ R.A. Posner zauważa, że Antonio miał status gwaranta zobowiązania. Shylock powinien domagać się spłaty długu od Bassania, dłużnika głównego, który był beneficjentem pożyczonej sumy. R.A. Posner, *Law and Commerce in „The Merchant of Venice”*, w: *Shakespeare and the Law*, red. B. Cormack, M.C. Nussbaum, R. Strier, Chicago–London 2013, s. 149.

³⁶ L. Piniński, *Shakespeare. Wrażenia i szkice...*, s. 369.

³⁷ Naturę trustu w *Kupcu weneckim* wyjaśnili m.in. Heard i White, zob. F.F. Heard, *Shakespeare as a Lawyer*, Boston 1883, s. 93–94; F.J. White, *Commentaries on the Law...*, s. 144–145.

się martwe. Nie znajdujemy zatem potwierdzenia dla wymierzenia kary Claudiovi za obcowanie z Juliettą. „Słusznie więc skarży się Claudio (akt I sc. 2), iż jest to rażąca krzywda, że przepisy karne, dawno zapomniane, o których nikt nie sądził nawet, by się ich użyć mogło, nagle się wydobywa i przeciw niemu stosuje”, pisze Piniński³⁸. Podniosłe znaczenie ma w sztuce rozmowa Izabelli, siostry Claudia, z Angelem, słusznie porównana do „jurydycznej rozprawy”³⁹. Podczas gdy kobieta przeciwstawia surowe prawo wyrastającemu z miłosierdzia prawu łaski, Angelo ob staje niewzruszony przy sztywnej literze prawa⁴⁰. Poza głównym wątkiem sztuki, historią Claudia i jego siostry Isabelli uwikłanych w szpony twardego wiedeńskiego prawa, Leon Piniński nie omawia pozostałych, marginalnych według niego, epizodów. Cytując autora: „Pominałem tylko liczne i rozwlekłe epizodyczne szczegóły, w których pojawiają się rozmaite figury z szynkowni i domów publicznych, odbywają się przesłuchania i dochodzenia przeciw nim i t. d. Nieistotne te epizody wypełniają bardzo znaczną część komedji”⁴¹. Jedna z takich scen powinna znaleźć się w studium nad prawem w sztuce. Shakespeare porusza w *Miarce za miarkę* nie tylko problem zaniku praw i reanimacji zapomnianych ustaw, ale także obnaża niewydolność wymiaru sprawiedliwości. Scena sądowa z udziałem Elbowa, konstabla wiedeńskiego, i podejrzanych o czyny nieobyczajne stałych bywalców szynkowni, Frotha i Pompey’a, barwnie zarysowana przez Barda w akcie II, ukazuje słabość prawa. Elbow, ze względu na problemy z poprawnym formułowaniem zdań, nie jest w stanie przedstawić zarzutów ciężących na zatrzymanych, przez co umożliwia im ucieczkę przed odpowiedzialnością karną. Takie rozstrzygnięcie razi, jeśli spojrzymy na sytuację Claudia osadzonego w więzieniu bez możliwości obrony. Pod względem analizy sytuacji prawnej Claudia odczuwamy pewien niedosyt. Piniński nie dotyka kwestii podstawy prawnej zatrzymania brata Isabelli pod zarzutem obcowania płciowego z Juliettą w świetle przepisów prawa małżeńskiego. Interpretatorzy *Miarki za miarkę* słusznie podnoszą, że Claudio i Isabella związani są węzłem prawnym określanym jako *sponsalia per verba de praesenti*⁴².

³⁸ L. Piniński, *Shakespeare. Wrażenia i szkice...*, s. 396.

³⁹ Tamże, s. 399.

⁴⁰ W. Shakespeare, *Measure for Measure*, w: tegoż, *The Complete Works*, red. S. Wells, G. Taylor, Oxford 2005, s. 843–871.

⁴¹ L. Piniński, *Shakespeare. Wrażenia i szkice...*, s. 388.

⁴² W. Shakespeare, *Measure for Measure*, red. B.A. Mowat, P. Werstine, New York 1997, s. 249; C. Jordan, *Interpreting Statute in Measure for Measure*, w: *Shakespeare and the Law*, red. B. Cormack, M.C. Nussbaum, R. Strier, Chicago–London 2013, s. 110.

2. Stefan Breyer, *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”* (1955), *Igraszki prawne „Zemsty”* (1956)

W latach 50. XX w. badania z kręgu prawa i literatury podejmuje Stefan Breyer, doktor prawa, notariusz i sędzia⁴³. Książka S. Breyera *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”* z 1955 r. stanowi próbę analizy prawa w epokowym dziele Adama Mickiewicza⁴⁴. Na wstępie Breyer zauważa liczne elementy prawa w *Panu Tadeuszu*, które dotyczą użycia zarówno terminologii prawnej (np. *przechwałki* – groźby, obraza, *wokanda* – spis spraw sądowych), jak i formuł i czynności prawnych (np. *intromisja*, *pozew*). Prawnika nie zajmują jednak kwestie językowe⁴⁵. Autor dokonuje szczegółowej analizy przypadku przedstawionego przez Mickiewicza, a dokładnie sporu między Hrabią a Sędzią. Metodologia Breyera odbiega znacznie od tej przyjętej przez Leona Pinińskiego. Książka Stefana Breyera ma formę fikcyjnego procesu Hrabiego i Sędziego. Autor wciela się w rolę pełnomocnika procesowego obu adwersarzy, kolejno przedstawiając ich racje⁴⁶.

W opinii Stefana Breyera, uwzględniającej łacińską paremię *superficies solo cedit*, przedmiotem waśni jest grunt i posadowiony na nim zamek Horeszkowo, ściślej biorąc ruiny dawnej rezydencji Horeszki. Spór ma charakter graniczny, co oznacza, że kluczową kwestią prawną jest ustalenie granicy między dobrami Sopliców i Horeszków. Właściwym rzeczowo sądem do rozpoznania sprawy jest sąd podkomorski. Powodem, stroną inicjującą konflikt, jest Hrabia, dawny krewny Horeszki, który po powrocie z zagranicznych wojaży, oczarowany sarmacko-gotycką

⁴³ Notę biograficzną Stefana Breyera znaleźć można w następujących pozycjach: R. Szytyk, *Wspomnienia o dr. Stefanie Breyerze*, Rejent 1996, nr 6, s. 193–195; R. Pastuszko, *Wzorce osobowościowe przedstawicieli nauki i praktyki w kształtowaniu zunifikowanego prawa notarialnego*, w: *Forma aktu notarialnego. 85 lat praktyki*, red. A. Oleszko, Warszawa 2020, s. 84–85.

⁴⁴ S. Breyer, *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa 1955. O prawie w *Panu Tadeuszu* pisał wcześniej P. Dąbkowski w: *Uwagi prawne w „Panu Tadeuszu”*, Gazeta Sądowa Warszawska 1899, nr 4–6.

⁴⁵ Wątek językoznawczy rozwinęły w latach 90. XX w. dwie badaczki, Maria Teresa Lizisowa i Maria Zarębina. M.T. Lizisowa, *Prawem sędzić czyli o języku statutów litewskich w „Panu Tadeuszu”*, Kraków 1998; M. Zarębina, *Poeta wśród prawników. O „Panu Tadeuszu” inaczej*, Kraków 1999.

⁴⁶ Aranżowanie procesów sądowych na kanwie dzieł literackich zyskało dużą popularność, zwłaszcza w kulturze anglo-amerykańskiej. Uczestniczący w nich sędziowie, obrońcy i oskarżyciele prowadzą przypominający realną batalię przewód sądowy. Dla przykładu można podać rozprawę nad *Hamletem* oskarżonym o zabójstwo Poloniusza: *Hamlet to Stand Trial on West End Stage Charged with Murder of Polonius*, <https://www.theguardian.com/stage/2016/nov/25/hamlet-mock-trial-west-end-london-shakespeare-schools-festival> [dostęp: 21.04.2022 r.]. Podobne procesy miały miejsce w Polsce, zob. „Proces” *Hamleta* – zawodowi sędziowie, prokuratorzy i adwokaci na scenie, <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/proces-hamleta-zawodowi-sedziowie-prokuratorzy-i-adwokaci-na-scenie> [dostęp: 21.04.2022 r.].

urodą ruin zamkowych, zapragnął nabyć majątek należący niegdyś do Stolnika Horeszki. Breyer podaje także genezę sporu. Jak dowiadujemy się z treści dzieła, dobra Horeszkowskie były skonfiskowane na drodze sekwestrów rządowych, a następnie rozparcelowane między Sopliców, dalekich krewnych i wierzycieli.

Stefan Breyer w dalszej części książki uzasadnia pozycję procesową przeciwników, Hrabiego i Sędziego. Nie ujmuje się za żadną ze stron, ale znajduje argumenty przemawiające za racją obu mężczyzn. Nie można lekceważyć faktu, twierdzi Breyer, że Hrabia jest spadkobiercą Stolnika Horeszki. Badacz wyjaśnia, dlaczego Zosia nie ma statusu spadkobierczyni. W rozumieniu uczonego dobra Horeszkowskie należały do ordynacji. Dziedziczenie regulował zatem akt fundacyjny, który stanowił, że do spadku był powołany męski potomek. Podążając tym tokiem myślenia, jedynie dobra nieobjęte aktem fundacyjnym należały się, zgodnie z prawem, Zosi, wnuczce Stolnika⁴⁷. Teza Breyera odnośnie do statusu prawnego majątku Horeszki była poddana dyskusji naukowej w latach późniejszych. Wniosek Breyera odrzucił, w drugiej połowie lat 70., Jerzy Michalski⁴⁸. Do zagadnienia odniosła się także M.T. Lizisowa, która zajęła wyważone stanowisko, podając, że majątek Horeszki „mógł stanowić dobra ordynackie, ale niekoniecznie”⁴⁹. Za racją Hrabiego, wedle Breyera, przemawiają także warunki mieszkaniowe. Breyer dochodzi do konkluzji, że pałac Hrabiego był lichy. Ze sceny opisującej wyprawę Woźnego Protazego z pozwem o przechwałki skierowanym przez Sędziego przeciwko Hrabiemu wynika, że konopie podchodziły pod same okna budynku, w którym mieszkał Hrabia. Koncepcję Stefana Breyera kontestuje Maria Zarębina. Autorka pisze: „Natomiast poszukiwanie przez S. Breyera uzasadnienia do interpretacji dokumentów na korzyść Hrabiego, moralnych i rzeczowych, w tym jakoby pałac nie był okazały, bo konopie podchodziły do okien, wydaje się niepoważny”⁵⁰. Analiza tożsamego fragmentu dokonana przez M. Zarębinę nie wskazuje na to, że pałac Hrabiego znajdował się w tak złym stanie, jak to odczytuje Breyer. Na korzyść Sędziego natomiast przemawia położenie zamku. Z lektury poematu Breyer wywodzi, że zamek stał w bliskiej odległości od dworu Sopliców, a zatem był ich własnością. Sędzia powoływał się także na dokument nadania części dóbr Horeszkowskich Soplicom przez konfederację targowicką.

Stefan Breyer dokonał analizy prawnej innego klasyka literatury polskiej *Zemsty* (1834) Aleksandra Fredry w artykule *Igraszki prawne „Zemsty”* wydanym drukiem

⁴⁷ S. Breyer, *Spór Horeszków z Soplicami...*, s. 57–58.

⁴⁸ J. Michalski, *Osiemnastowieczne realia „Pana Tadeusza”*, w: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa 1978, s. 203–242.

⁴⁹ M.T. Lizisowa, *Prawem sądzić...*, s. 138–139.

⁵⁰ M. Zarębina, *Poeta wśród prawników...*, s. 86–87.

na łamach czasopisma „Prawo i Życie” w 1956 r.⁵¹ Breyer przypomina genezę sporu przedstawionego przez Fredrę, która ma korzenie w rzeczywistej sprawie sądowej pomiędzy Janem Skotnickim a Piotrem Firlejem, przedmiotem której był zamek w Odrzykoniu. Połowa nieruchomości stanowiła posag żony Fredry, Zofii Skarbówny. Fredro przeniósł ów kazus prawny na karty komedii. Dwóch zaciekle wrogów i sąsiadów, Rejent Milczek i Cześnik Raptusiewicz, wadzą się o mur graniczny oddzielający zamek. Połowa nieruchomości jest w posiadaniu Rejenta, druga natomiast Cześnika⁵².

Dla Stefana Breyera, podobnie zresztą jak Leona Pinińskiego, pierwszym krokiem do oceny prawnej dzieła literackiego jest ustalenie ram czasowych. Mimo że dokładny przedział czasowy, w którym rozgrywa się akcja *Zemsty*, jest nieokreślony, można wnosić, twierdzi Breyer, że bohaterowie, Rejent i Cześnik, prowadzą spór w okresie obowiązywania prawa staropolskiego. Mamy tutaj zatem do czynienia, jak podaje Breyer, z rzeczywistością prawną przedrozbiorową⁵³. Dla prawnika interesującą kwestią jest sytuacja majątkowa Podstoliny, wdowy po Podstolim Czepiersińskim, trzecim mężu. Z tekstu sztuki wynika, że Hanna Czepiersińska dysponowała pokaźnymi aktywami, które jednak miały przypaść Klarze, córce zmarłego starosty zakroczymskiego, w momencie zamążpójścia. Klara, ze względu na niepełnoletni wiek, pozostaje pod opieką Rejenta, swego stryja. Breyer wyjaśnia, że zapewne Podstoli zapisał w testamencie swe dobra Klarze, a Podstolinę ustanowił tymczasowym dysponentem. Zastanawiający jest brak wiedzy Cześnika o majątku zapisanym Klarze. Możliwe, wyjaśnia Breyer, że Podstoli dokonał „zapisu skrytego”. Główną iskrą zaogniającą konflikt jest mur graniczny. W opinii Breyera nie ma racji Cześnik, zabraniając Rejentowi naprawy muru, gdyż obowiązek jego utrzymania w należytym stanie ciąży, zgodnie z literą prawa, na obu właścicielach sąsiednich gruntów. Wątpliwej mocy prawnej jest także skarga spisana przez Rejenta w imieniu murarzy, Macieja Miętusa i Michała Kafara, którzy rzekomo doznali ciężkiego uszczerbku na zdrowiu w trakcie bójki przy murze. Zarzuty stawiane w skardze łatwo podważyć ze względu na brak śladów pobicia. Poza tym trudno przypuszczać, że w ówczesnych

⁵¹ S. Breyer, *Igraszki prawne „Zemsty”*, Prawo i Życie 1956, nr 4, s. 4. Tematykę prawa w *Zemście* rozwinęła Monika Dębska. Poza zagadnieniami wywołanymi przez S. Breyera, autorka przedstawia m.in. postanowienia testamentu Józefa Papkina, dowodząc wadliwości niektórych zapisów. Interującym pomysłem badawczym jest ocena stanu faktycznego zarysowanego w *Zemście* z punktu widzenia współczesnego prawa polskiego. M. Dębska, *Fredrowskiej Zemsty, mocium panie, aspekty prawne*, Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej 2012, nr 3–4, s. 275–286.

⁵² A. Fredro, *Zemsta*, Łódź 1975.

⁵³ M. Dębska ustaliła, że sztuka rozgrywa się prawdopodobnie w okresie od około XV w. do 1795 r., co odpowiada cezurze czasowej sporu między Skotnickim a Firlejem. M. Dębska, *Fredrowskiej Zemsty...*, s. 275.

realiach społecznych rzekomi pokrzywdzeni mieliby jakąkolwiek szansę na wygranie sprawy z Cześnikiem. Uzupełniając wywód Breyera, Monika Dębska dodaje, że skarga Rejenta jest bezzasadna, gdyż ewentualne roszczenie murarzy o odszkodowanie za naruszenie nietykalności cielesnej zostało zaspokojone. Dowodzi tego fragment, który umknął uwadze Breyera, w którym Cześnik nawołuje Śmigalskiego do wypłaty *baserunku*, we współczesnym języku prawniczym nawiązki⁵⁴.

Jak dowodzi wcześniej wspomniany Leon Piniński, ważnym aspektem w analizie dzieła literackiego jest konfrontacja prawa przedstawionego przez twórcę tekstu z rzeczywistym, obowiązującym w danej epoce prawem. Stefan Breyer, analogicznie do Pinińskiego, wytyka błędy Fredrze, biorąc za przykład intercyzę sporządzoną przez Rejenta, która miała regulować zasady wstąpienia w związek małżeński Wacława z Podstoliną. Rejent jako przedstawiciel palestry powinien wiedzieć, że układ sporządzony przez niego we własnej sprawie nie ma mocy prawnej. Treść umowy przedmałżeńskiej ograniczała się do zastrzeżenia kary umownej w wysokości 100 000 złotych płatnej w razie uchybienia obietnicy zawarcia małżeństwa przez jedną ze stron. Breyer zauważa, że nie ma w umowie wzmianki o regulacjach majątkowych, które zwykle stanowią meritum dokumentów tego typu. M. Dębska dodaje *ad vocem*, że umowy przedmałżeńskie zabezpieczone *vadium* były szeroko praktykowane w Rzeczypospolitej Szlacheckiej⁵⁵. Pomysł Rejenta zabezpieczenia swych interesów osobistych – głównie chęci odwetu na Cześniku – i majątkowych intercyzą nie jest zupełnie pozbawiony racji prawnych, jak to widzi Breyer⁵⁶.

3. Mieczysław Szerer, *Zabójstwo pod wpływem silnego wzruszenia* (1952), *Sądownictwo angielskie* (1959), *Dyscyplina słów* (1969), *Zbrodnia i kara jako temat literacki* (1976)

W swych rozważaniach nad prawem do przykładów literackich odnosił się Mieczysław Szerer – badacz prawa karnego, doktor prawa, adwokat, sędzia Sądu Najwyższego w latach 1947–1962⁵⁷. Imponujący dorobek naukowy Szerera obejmuje pub-

⁵⁴ Tamże, s. 279.

⁵⁵ Tamże, s. 282.

⁵⁶ S. Breyer, *Igraszki prawne „Zemsty”*..., s. 4.

⁵⁷ Życie i poglądy Mieczysława Szerera opisali: A. Puchejda, *Odpowiedzialność i polityka wolności. Rzecz o Mieczysławie Szererze*, w: M. Szerer, *Śmiertelni bogowie. Rzecz o demokracji i o dyktaturze*, Warszawa 2014, s. 7–25; D. Grzybek, *Idea narodowa a ustrój demokratyczny w publicystyce Mieczysława Szerera*, Politeja 2018, nr 2, s. 183–201.

likacje dotyczące różnych aspektów prawa karnego, głównie problemu winy i kary oraz resocjalizacji sprawcy. Warto zaznaczyć, że Mieczysław Szerer był znakomitym reportażystą i eseistą, czemu dał wyraz w książce *Opowiadania o procesach* wydanej w 1966 r.⁵⁸

Prace Mieczysława Szerera można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej kategorii zaliczamy publikacje na tematy stricte prawnicze, w których autor czyni liczne dygresje i wybiegi do literatury rodzimej i obcej. Prawo znajduje się tutaj w centrum uwagi. Egzemplifikacje literackie są jedynie ilustracją dla określonych przepisów i pojęć prawnych czy zmian w prawie. Szerer miał zwyczaj zamieszczania odnośników do literatury w przypisach⁵⁹. W dorobku badacza są także prace wskazujące na ewolucję prawa w tekstach literackich. Na łamach tego typu pism autor bada zmiany w prawie, przeobrażenia w świadomości prawnej społeczeństwa, narodziny nowych koncepcji prawnych w dziełach literackich, wkład pisarzy w rozwój prawa. Badacz stosuje często metodę komparatystyczną. Szuka wspólnego mianownika łączącego pisarzy z różnych kręgów kulturowych, których scalają podobne zapatrywania na prawo.

Dyskusja na temat pojęcia zabójstwa pod wpływem silnego wzruszenia⁶⁰ na łamach artykułu opublikowanego w „Głosie Ławnika” w 1952 r. skłoniła Mieczysława Szerera do rozważań literackich. Klasycznym, wedle autora, czynem popełnionym nie z wyrachowania, lecz w sytuacji pobudzenia emocjonalnego sprawcy spowodowanego zachowaniem ofiary jest zabójstwo Stolnika przez Jacka Soplicę w *Panu Tadeuszu*. Jacek Soplica, świadek oblężenia zamku Horeszkowskiego przez Moskali, widząc Stolnika napawającego się radością z udanego oporu, oddaje śmiertelny strzał w jego stronę. Z tożsamym literackim przykładem mamy do czynienia w balladzie *Czaty* Mickiewicza z 1828 r. Wojewoda ginie z rąk Kozaka, któremu zleca zabójstwo niewiernej żony. Obraz zakochanej pary sprawia, że Kozak odstępuje od czynu i targany silnymi emocjami kieruje lufę broni w głowę Wojewody⁶¹.

⁵⁸ M. Szerer, *Opowiadania o procesach*, Warszawa 1966.

⁵⁹ Taka technika widoczna jest w książce M. Szerera *Karanie a humanizm* z 1964 r. M. Szerer porusza tutaj różnorakie problemy i dylematy wymiaru sprawiedliwości. Autor rozwodzi się nad stosunkiem kary do stopnia zawinienia i społecznej szkodliwości czynu, resocjalizacji sprawcy, prewencji i więziennictwa. Na poszczególnych kartach tej pozycji odwołuje się do takich powieści, jak *Erewhon* Samuela Butlera (1872), *Nędznicy* (*Les Misérables*, 1862) Wiktora Hugo czy *Bang to Rights. An Account of Prison Life* (1958) Franka Normana. M. Szerer, *Karanie a humanizm*, Warszawa 1964.

⁶⁰ W monografii *Spółczesność wobec przestępcy* z 1969 r. M. Szerer wymienia „przestępstwa popełnione w wybuchu zawiedzionych namiętności”, których literackimi reprezentantami są zbrodnie Otella i Balladyny. M. Szerer, *Spółczesność wobec przestępcy*, Warszawa 1969, s. 48.

⁶¹ M. Szerer, *Zabójstwo pod wpływem silnego wzruszenia*, *Głos Ławnika* 1952, nr 12, s. 12–24; A. Mickiewicz, *Czaty*, w: tegoż, *Dzieła wszystkie. Dzieła poetyckie, proza artystyczna i pisma krytyczno-literackie*, t. 1. Wiersze, cz. 2. 1825–1829, oprac. C. Zgorzelski, red. K. Górski, Wrocław 1972, s. 64–65.

Mieczysław Szerer przybliżył polskiemu odbiorcy angielski system prawny w książce *Sądownictwo angielskie* z 1959 r. Analizując poszczególne instytucje angielskiego wymiaru sprawiedliwości, m.in. zawody prawnicze (*barrister/solicitor*), typy sądów i stadia postępowania w sądach karnych i cywilnych, czyni aluzje do powieści Charlesa Dickensa⁶². Nie jest to praktyka odosobniona. W piśmiennictwie anglojęzycznym istnieje bogaty zbiór prac poświęconych prawu w powieściach Charlesa Dickensa⁶³. Omawiając zawód sędziego pokoju, badacz cytuje fragment z *The Pickwick Papers* z 1836 r. ilustrujący z jednej strony trudności sprawowania wymiaru sprawiedliwości przez laika, jakim jest angielski sędzia pokoju, z drugiej – osobiwości kooperacji sędziego pokoju z urzędnikiem sądowym powołanym specjalnie do przestrzegania procedury. W trakcie swego pobytu w mieście Ipswich Samuel Pickwick zajmuje przez pomyłkę pokój Pani Witherfield, narzeczonej Petera Magnusa. Gdy całe zajście wychodzi na jaw, Peter wzywa Pickwicka na pojedynek. Aby zapobiec rozlewowi krwi, Pani Witherfield zgłasza skargę do George’a Nupkinsa, sędziego pokoju (*magistrate*). Przed Nupkinsem stawają Pickwick i rzekomy pomocnik Tupman, obaj oskarżeni o zakłócanie porządku publicznego. W trakcie przesłuchania Nupkinsowi asystuje Jinks pełniący funkcję sekretarza sądowego (*clerk*). Oprócz edukacji prawniczej Jinks zdobył trzyletnią praktykę w kancelarii adwokackiej w przeciwieństwie do Nupkinsa, który nie posiada żadnej wiedzy o prawie. W sądzie dochodzi do zabawnej sceny, przełożonej na język polski przez Szerera, w trakcie której Jinks, w obecności podsądnych, poucza niewykwalifikowanego sędziego pokoju, w jaki sposób stosować prawo proceduralne⁶⁴.

Komentując zasady etyki adwokackiej i wyzwania zawodu adwokata w pracy *Dyscyplina słów*, która ukazała się drukiem w 1969 r. w czasopiśmie „Gazeta Sądowa i Penitencjarna”⁶⁵, Mieczysław Szerer przywołuje, obok aktów prawnych, teksty literackie dokumentujące negatywny obraz przedstawiciela tego zawodu w polskiej literaturze XIX w., a dokładnie dwie pozycje Bolesława Prusa, *Lalka* (1890) i *Nawrócony* (1881), oraz anonimowy wiersz umieszczony w zbiorze *Cztery wieki fraszki polskiej* pod redakcją Juliana Tuwima. Szerer zauważa, że w przeciwieństwie do zawodu lekarza, profesja adwokata nie była przedmiotem pochwały w literaturze

⁶² Mieczysław Szerer szczególnie upodobał sobie pisarstwo Charlesa Dickensa. Prace M. Szerera są przykładem recepcji powieści Dickensa w polskiej literaturze prawniczej.

⁶³ Jako przykład wymienić można: W.S. Holdsworth, *Charles Dickens as a Legal Historian*, New Haven 1929; L.M. Wertheim, *Law, Literature and Morality in the Novels of Charles Dickens*, William Mitchell Law Review 1994, t. 20, nr 1, s. 111–154.

⁶⁴ M. Szerer, *Sądownictwo angielskie*, Warszawa 1959, s. 73–74; Ch. Dickens, *The Pickwick Papers*, Hertfordshire 1993, s. 322–345.

⁶⁵ M. Szerer, *Dyscyplina słów*, w: tegoż, *Kultura i prawo*, Warszawa 1981, s. 166–175.

polских pisarzy XIX w. Nie znajdujemy, zauważa Szerer, prawniczego odpowiednika Judyma w literaturze polskojęzycznej, a jedynie „karykaturalne obrazy adwokatów rabulistów, wysługujących się pieniactwu, raczej pomocników wyzyskiwaczy niż obrońców wyzyskiwanych”⁶⁶.

Taki portret adwokata rysował Bolesław Prus w noweli *Nawrócony*. Główny bohater dzieła, Pan Łukasz, jest siedemdziesięcioletnim mieszczańcem, kamienicznikiem i lichwiarzem lubującym się we wszczynaniu procesów sądowych. Lista jego przeciwników, obok dłużników i zalegających ze spłatą czynszu najemców, obejmuje własną córkę i zięcia, z którymi procesuje się o rodzinny dom należny dziewczynie jako spadek po zmarłej matce. Pomaga mu w tym leciwy adwokat Kryspin, równie chciwy i przebiegły jak jego mocodawca. Pewnego dnia oczom Łukasza ukazują się wizja piekła, w którym, obok znajomego Kryspina, starzec widzi trzech sędziów i prokuratora, z którymi niegdyś miał zwyczaj grać w preferansa. Kryspin wciela się w rolę obrońcy Łukasza przed piekielnym sądem złożonym z prawników. Po wybudzeniu się z maryl, Łukasz postanawia naprawić dawne krzywdy. Przemiana jest jednak chwilowa i krótkotrwała, bowiem pod wpływem Kryspina mężczyzna ob staje przy dawnych nawykach⁶⁷.

O *Lalce* Mieczysław Szerer jedynie wspomina, bez podania konkretnych przykładów. Można przywołać chociażby fragment wizytacji przez Ignacego Rzeckiego gmachu sądowego, w którym ma miejsce licytacja kamienicy Tomasza Łęckiego. Rzecki jest przypadkowym świadkiem procesu o oszustwo. Na sali widzi drzemiących sędziów i ziewającego adwokata. Napotyka następnie baronową Krzeszowską w towarzystwie przystrojonego w gustowny frak adwokata, który, jak opisuje Rzecki, „ma powierzchowność znudzonego nauczyciela języków starożytnych”⁶⁸. Mężczyzna śpieszy się na tzw. urzędówkę (sprawę, w której adwokat reprezentuje podsądnego z urzędu) o zabójstwo⁶⁹.

⁶⁶ Tamże, s. 168.

⁶⁷ B. Prus, *Nawrócony*, w: tegoż, *Na wakacjach. Nawrócony*. Sen, Poznań 1988, s. 7–29.

⁶⁸ Tenże, *Lalka*, t. 1, Warszawa 1986, s. 304.

⁶⁹ Tamże, s. 304–305. Bolesław Prus przenosi nas na salę rozpraw warszawskiego sądu w rozdziale opisującym proces o rzekomą kradzież lalki wytoczony przez baronową Krzeszowską przeciwko Helenie Stawskiej. Lalka miała należeć do zmarłej córki baronowej i zostać przywłaszczona przez Helunię Stawską. Rozprawa toczy się przed sędzią pokoju. Szczęśliwie Stawska zostaje oczyszczona z zarzutów. Oględziny lalki, nazwanej pieśczośliwie przez Helunię Mimi, dowodzą, że została nabyta w sklepie Wokulskiego. Postępowanie o kradzież poprzedza posiedzenie, również z udziałem Krzeszowskiej jako powódki, o eksmisję i zapłatę zaległego czynszu przez dwóch studentów, Patkiewicza i Malewskiego. Z zeznań Krzeszowskiej można jednak odnieść wrażenie, że skarga dotyczy immisji polegających na rzucaniu przez pozwanych śledziem i zakłócaniu ciszy. B. Prus, *Lalka*, t. 2, Warszawa 1986, s. 172–181.

Warto na koniec tej części przytoczyć fragment owej fraszki, która przykuła uwagę badacza. Krótki rymowany wierszyk zatytułowany *Umierający Lekarz* powstał prawdopodobnie w okresie 1870–1900. Wiersz brzmi następująco: „Pocziwy Józef, lekarz, zawikłany w prawo,/ Stracił wszystko za krętą adwokata sprawą./ Gdy czuł, że śmierć po niego już do drzwi kołata:/ Boże – rzekł – daj mi jeszcze leczyć adwokata!”⁷⁰.

Powstaje jednak pytanie, jak w takim razie oceniać bohatera noweli Bolesława Prusa *Katarynka* z 1880 r.? Pan Tomasz, emerytowany adwokat, wzruszony widokiem kalekiego dziecka radującego się na dźwięk odgłosów katarynki, w finale opowieści porywa się na gest pomocy niewidomej dziewczynce i jej ubogiej matce. Z pewnością nie możemy powiedzieć, że jest to postać nieczuła na krzywdę słabszych. Tomasz stoi w wyraźnej kontrze do Łukasza z *Nawróconego*⁷¹. Postacie szlachetnych prawników, którzy pochylają się nad sprawami podsądnych, znajdujemy w nowelistyce Elizy Orzeszkowej. Przychodzi od razu na myśl sylwetka Augusta Rolickiego, adwokata z noweli *Stracony* (1875) z cyklu *Z opowiadań prawnika* (1875–1878). Rolicki broni w sądzie oskarżonego o zabójstwo i rabunek młodego Romana Kalińskiego. Adwokat nie jest jedynie obrońcą, ale także spowiednikiem i powiernikiem odrzuconego przez najbliższych chłopaka⁷². Wbrew temu, co twierdził Szerer, istnieją przykłady pozytywnych prawników w literaturze polskiej.

⁷⁰ Cztery wieki fraszki polskiej, red. J. Tuwim, Warszawa 1957, s. 329; M. Szerer, *Dyscyplina słów...*, s. 168. W zbiorze *Cztery wieki fraszki polskiej* znaleźć można inne fraszki na temat prawników, na przykład fraszka mało znanego staropolskiego poety Jana Gawińskiego (ok. 1622–1684) *Nagrobek juryście*, w której czytamy: „Ziomek Justynianów, ksiąg prawnych wiadomca,/ Powodowych, pozwanym stron dobry rozjomca,/ Umiał bronić przy wszelkich sądach wszelkiej sprawy./ Tu leży prawny człowiek, nie wiem jeśli prawy”. *Cztery wieki fraszki...*, s. 110.

⁷¹ W *Katarynce* B. Prus zamieścił kazus z dziedziny prawa spadkowego, nad którym pochyla się Tomasz. Nieznośne rzępolenie katarynki odrywa mecenas od lektury sprawy dotyczącej obywatela X, który dokonał dwóch rozporządzeń (datowanych kolejno na 1872 i 1875 r.). Zgodnie z ostatnią wolą testatora siostrzeniec miał otrzymać folwark, synowiec – kamienicę. Do spadku rości pretensję jeszcze trzecia osoba, szwagier X, który podnosi, że w 1869 r. majątek został zapisany jego żonie, siostrze X. Wszyscy uzasadniają swoje racje tym, że X był niepoczytalny w chwili dokonywania zapisu na rzecz pozostałych uczestników sporu. B. Prus, *Katarynka*, Warszawa 1972.

⁷² Eliza Orzeszkowa włożyła w usta Rolickiego słowa, które dobitnie opisują zawód adwokata. Na pytanie Kalińskiego dlaczego prawnik broni ludzi, Rolicki odpowiada: „Czynię to dlatego — odpowiedziałem — że to jest obowiązkiem mego zawodu, że, dopomagając sędziom do ujrzenia sprawy szczegółowo i wszechstronnie, obronić mogę od niesłusznych podejrzeń oskarżoną niewinność, albo też winę, jeśli ta istnieje, ukazać w istotnym świetle. Nie gardzę zaś nikim, sąd bowiem i potępienie występnego człowieka nie do mnie należą; powinienem tylko poznać dokładnie naturę występków jego i to, co go spowodowało, aby z przeszłości jego, z uczuć i intencji, z okoliczności towarzyszących nieszczęsnej chwili, nie upuścić żadnego żdźbła, żadnej, by najdrobniejszej, okruciny, która-by na jego stronę przeżywała szalę sprawiedliwości, umniejszyć mu mogła hańby i ulżyć pokuty”. E. Orzeszkowa, *Stracony (z opowiadań prawnika)*, w: tejsze, *Z różnych sfer. Nowelle i obrazki*, Warszawa 1879, s. 31.

Pozycją, której nie można przemilczeć w kontekście dyskusji nad prawem i literaturą, jest zbiór esejów Mieczysława Szerera zebrany w książce *Kultura i prawo* z 1981 r.⁷³ Wzmiankowana pozycja zawiera wybrane artykuły autora, które ukazały się w okresie powojennym na łamach polskich czasopism. W wymienionej monografii znajduje się przedruk artykułu opublikowanego pierwotnie w „Życiu Literackim” w 1976 r. *Zbrodnia i kara jako temat literacki*, w którym Szerer analizuje literaturę angielską i francuską XIX w. traktującą o zagadnieniach przestępstwa, winy i kary. Warto przypomnieć ową pracę, która jest znakomitym przykładem studium prawa w literaturze⁷⁴. Na jej kartach autor dowodzi, że teksty literackie nie tylko stanowiły kalkę rzeczywistości prawnej, ale, co szczególnie interesujące, miały wpływ na jej zmianę⁷⁵.

Według Mieczysława Szerera literacka wizja przestępczości ewoluowała na przestrzeni wieków. Do około XIX w. w literaturze dominował obraz przestępcy zwyrodnialca, wyrzutka społecznego pozbawionego sumienia. Takiej konwencji portretowania sprawcy był wierny Charles Dickens. Literacki świat przestępczy Dickensa pełen jest pospolitych kryminalistów, prostytutek i stręczycieli z nizin społecznych. Angielski powieściopisarz, komentuje Szerer, odwzorowywał czarną stronę Londynu, uwypuklając najgorsze cechy miasta. Na podstawie analizy powieści *Oliver Twist* (1837/1838) Szerer dochodzi do konstatacji, że Dickensa nie zajmowały motywy działania sprawcy ani pobudki natury osobowościowej i społecznej, które napędzały do zła. Powołując się na zdanie Szerera, Dickens „też jeszcze nie porywał się na rozważanie społecznej genezy przestępcy. Chciał jedynie dać obraz nie uszmkowanej rzeczywistości i zrobił to wstrząsająco – choć, jak zwykle, ze skłonnością do przerysowywania”⁷⁶. Dalej Szerer komentuje dzieło Dickensa tak: „postanowił opisać zbrodniarzy takich, «jacy istnieją rzeczywiście». Zapowiadało to ich obraz statyczny – nie zaś odsłanianie ich rodowodu, nie ich drogę rozwojową wśród złych warunków społecznych, nie sięganie w głąb problematyki przestępczości”. W kolejnych zdaniach Szerer wygłasza następujący pogląd: „Przy tym realizm Dickensa popychał go nieraz, jak wiadomo, do przerysowywania, do rzucania odrażających szczegółów jeden na drugi, aż w końcu charakterystyka osobnika przechodzi w karykaturę. Albo znów jego werwa pisarska sprawiała, że drobnice nicponi traktował ze swym osobliwym «dickensowskim» humorem. Jedno i drugie osłabiało

⁷³ M. Szerer, *Kultura i prawo*, Warszawa 1981.

⁷⁴ W artykule nie omówiono wszystkich pozycji literackich wymienionych w pracy Szerera. Przedstawiono poglądy autora odnośnie do wizji przestępczości u Charlesa Dickensa, Wiktora Hugo i Edwarda Bulwer-Lyttona.

⁷⁵ M. Szerer, *Zbrodnia i kara jako temat literacki*, w: M. Szerer, *Kultura i prawo*, Warszawa 1981, s. 24–60.

⁷⁶ Tamże, s. 27.

prawdopodobieństwo psychologiczne, a przeto nie uświadamiało czytelnikowi rzeczywistego stanu rzeczy, rzeczywistego podłoża społecznego przestępczości⁷⁷. U Dickensa, kontynuuje Szerer, pewne przebiegi namysłu nad genezą przestępczości znajdujemy w scenie *Olivera Twista*, w której „dziewczyna z szajki złodziejskiej, ale jeszcze moralnie nie zgangrenowana – wzruszona dobrocią okazaną jej przez szlachetną kobietę – woła: «O pani, pani! gdyby było więcej osób, jak ty, byłoby mniej takich, jak ja. Podziękuj Bogu, że nie znajdowałaś się nigdy tam, gdzie jest zimno i głód, i rozpusta, i pijaństwo, tak, jak było ze mną od kolebki»⁷⁸. Szerer ma tutaj na myśli rozmowę Nancy, ubogiej dziewczyny pozostającej na utrzymaniu Billa Sikesa, członka grupy przestępczej kierowanej przez Fagina, z Rose Maylie. Widok Nancy nie wzbudza w Rose ani obrzydzenia, ani pogardy. Kobieta odnosi się do dziewczyny z wyjątkową czułością i zrozumieniem. Ten nieznaný do tej pory gest wywołuje u Nancy gorzki płacz. Nancy zdradza Rose, że Oliwer został wprowadzony przez Fagina i Sikesa. Dręczona wyrzutami sumienia, chce zadośćuczynić krzywdzie wyrządzonej chłopcu. Przekazuje Rose poufne informacje o zleceniu porwania i zabójstwa Oliwera wydanym przez niejakiego Monksa, jak się potem okazuje, przyrodniego brata chłopca, Faginowi. Szlachetna Rose oferuje Nancy pomoc, ale kobieta odmawia. Silne więzi łączące ofiarę z oprawcą uniemożliwiają jej zerwanie z kryminalnym światem⁷⁹. Drugim momentem, o którym wspomina Szerer, ilustrującym, jak to określa badacz, „oblędną rozterkę” bohatera, jest brutalna scena zabójstwa Nancy przez Billa Sikesa. Po dokonaniu bestialskiego czynu Bill wpada w amok. Męczą go wizje, w których widzi zmarłą Nancy. Prześladowe go widoki otwartych oczu zbroczonej krwią nieboszczki⁸⁰. Mieczysław Szerer nie jest jednak skłonny uznać tego fragmentu *Olivera Twista* za dowód na to, że Dickens drażył temat psychiki sprawcy. Szerer pisze: „Czy Dickens chciał tym epizodem pokazać, że także w podłym przestępcy mogą tkwić isierki świadomości dobrego i złego, skoro zdolny jest ulegać potwornym wyrzutom sumienia? Że nie urodził się beznadziejnie zły, lecz złym uczyniły go dopiero warunki jego bytu? Może, ale wyraźne to nie jest. Toteż Dickens nie należy do autorów, których twórczość literacka szerzyła w pierwszej połowie XIX wieku zrozumienie łączności między

⁷⁷ Tamże, s. 35–36.

⁷⁸ Tamże, s. 36. W oryginale zacytowany fragment brzmi następująco: „Oh, lady, lady!, she said, clasping her hand passionately before her face, if there was more like you, there would be fewer like me, – there would – there would”. Kilka linijek dalej czytamy: „Thank heaven upon your knees, dear lady, cried the girl, that you had friends to care for and keep you in your childhood, and that you were never in the midst of cold and hunger, and riot and drunkenness, and – and – something worse than all – as I have been from my cradle”. Ch. Dickens, *Oliver Twist*, London 1994, s. 371.

⁷⁹ Ch. Dickens, *Oliver Twist...*, s. 369–377.

⁸⁰ M. Szerer, *Zbrodnia i kara...*, s. 35–36; Ch. Dickens, *Oliver Twist...*, s. 437–456.

przestępczością a podłożem społecznym. Inaczej będzie ze stanowiskiem Dickensa w kwestii karania. W tej, zobaczymy, odegrał bardzo ważną rolę⁸¹.

Na łamach swej pracy Mieczysław Szerer eksponuje wkład Dickensa w rozwój penologii. Angielski pisarz nawoływał do zmiany polityki penitencjarnej, sprzeciwiał się publicznym pokazom wykonywania kary śmierci, które były na porządku dziennym w Anglii. Szczególne wrażenie na Dickensie wywarł proces małżeństwa Marii i Fredericka Manning, który miał miejsce w 1849 r. Para została oskarżona o zabójstwo kochanka Marii, Patricka O'Connora. Pisarz był świadkiem egzekucji Marii i Fredericka. Moment śmierci Manningów wywarł na Dickensie olbrzymie wrażenie, o czym pisał w opowiadaniu *Lying Awake* (1852)⁸². Obraz dwóch wiszących ciał na dziedzińcu zakładu karnego Horsemonger Lane Gaol spędzał mu sen z powiek⁸³.

Ostatnie godziny skazańca spędzone w londyńskim więzieniu Newgate na chwilę przed straceniem oddał Dickens w rozdziale poświęconym egzekucji Fagina, niechlebnego bohatera *Olivera Twista*, zatytułowanym *Fagin's Last Night Alive*⁸⁴. Szerer zestawia dickensowską postać Fagina z bohaterem opowiadania Wiktora Hugo *Ostatni dzień skazańca* (*Le Dernier Jour d'un condamné*, 1829), mającego formę dziennika pisanego dzień po dniu przez skazanego na śmierć mężczyznę. Szerer zaznacza: „Różnica jest jednak znaczna: podczas gdy w bohaterze Wiktora Hugo można domyślać się jednostki pozytywnej, niesłusznie wysłanej pod gilotynę – wskutek czego opowieść ta jest aktem literackiej walki przeciw wstecznościom prawa i sądownictwa karnego – to Fagin jest postacią wstrętną, która nie może skarżyć się na niesprawiedliwość swej klęski”⁸⁵. Trudno odmówić racji Szererowi. Szczególnie wrzuszającym momentem opowiadania Hugo jest spotkanie bohatera z córeczką tuż przed wykonaniem kary śmierci. Obraz ojca zaciera się w pamięci dziewczynki. W posturze mężczyzny widzi jedynie odrażającego swym wyglądem więźnia, a nie tatusia, za którego codziennie wieczorem odmawia paciork⁸⁶.

Obok *Olivera Twista*, o którym wspomina Mieczysław Szerer, ciemny wizerunek angielskich zakładów karnych Dickens pokazał w powieści wybitnie nasyconej elementami prawa, zwłaszcza prawa proceduralnego, *The Pickwick Papers*. Tytułowy bohater, Samuel Pickwick, zostaje pozwany przez Martę Bardell, reprezentowaną przez

⁸¹ M. Szerer, *Zbrodnia i kara...*, s. 36–37.

⁸² Tamże, s. 59.

⁸³ Ch. Dickens, *Lying Awake*, w: tegoż, *Hard Times and Reprinted Pieces*, t. 2, New York–Sheldon 1863, s. 65–74.

⁸⁴ M. Szerer, *Zbrodnia i kara...*, s. 47–50, 56–60; Ch. Dickens, *Oliver Twist...*, s. 496–506.

⁸⁵ M. Szerer, *Zbrodnia i kara...*, s. 48.

⁸⁶ W. Hugo, *Ostatni dzień skazańca*, tłum. M. Leśniewska, Kraków 1990, s. 87–90.

prawników Dodsona i Fogga, o rzekome niedotrzymanie przyrzeczenia wstąpienia w związek małżeński z powódką i wypłatę rekompensaty na rzecz pokrzywdzonej w wysokości 1500 funtów. Proces w sprawie Bardell v. Pickwick, jeden z najśłynniejszych procesów w literaturze angielskiej obok wspomnianego wcześniej procesu Shylocka i Antonia, kończy się zasądzeniem odszkodowania opiewającego na kwotę 750 funtów. Pickwick nie czyni zadość finansowym roszczeniom Bardell i zostaje doprowadzony do zakładu karnego dla dłużników. Jako nowicjusz, Pickwick doświadcza niedogodności związanych z pobytem w tym miejscu odbywania kary⁸⁷.

Wedle Mieczysława Szerera pierwsze refleksje nowej myśli literackiej na temat przestępczości pojawiły się w twórczości Josepha de Maistre, Honore de Balzaca, Eugeniusza Sue, Wiktora Hugo, Edwarda Bulwer-Lyttona. Wspomniani autorzy portretują przestępczość jako siłę wypadkową wielu czynników, głównie ubóstwa, braku edukacji, odrzucenia. Przestępca nie rodzi się genetycznie predysponowany do zła, ale staje się nim pod wpływem otoczenia.

Protagonści powieści Hugo *Nędznicy* (*Les Misérables*, 1862) są zmuszeni do przestępstwa przez okoliczności. Fantyna oddaje się nierządowi nie z własnego wyboru, ale z braku środków na utrzymanie siebie i córeczki, Kozety, która pozostaje pod opieką zachłannego Thenardiera i jego chciwej i bezdusznej małżonki. Główny bohater, Jan Valjean, dokonuje kradzieży z biedy. Postać Valjeana jest literackim egzemplum wewnętrznej przemiany człowieka. Z przestępcy staje się Valjean społecznikiem oddanym służbie lokalnej społeczności jako Madeleine. Zdobywa się także na akt przebaczenia największemu wrogowi Javertowi, który za życiowy cel obiera sobie doprowadzenie Valjeana pod pręgierz sprawiedliwości. Javert nie jest zdolny emocjonalnie do przekroczenia własnej zacieklności i ucieka przed samym sobą w samobójstwo. Tak tę scenę opisuje Szerer: „Javert nie może odzyskać swego pionu. Był mu nim zawsze posłuch dla prosto wytkniętych nakazów. Teraz wpadł w rozterkę. Javert nie potrafi już zrzucić całej swojej skóry. Ale wie, że zmieniło się w nim coś, co nie pozwoli mu już szkodzić nieszczęśliwemu człowiekowi. To jest jego odrodzenie, które jednak przychodzi za późno. Javert niezdolny do przerzucenia mostu pomiędzy tym, czym żył dotychczas, a tym, co nagle dojrzał w sobie – znajduje jedno tylko wyjście: w Sekwanę z parapetu mostu. Tragiczne odrodzenie, ale przecież odrodzenie”⁸⁸.

Zdaniem Mieczysława Szerera w literaturze angielskiej odpowiednikiem Valjeana jest Paul Clifford, protagonista powieści wiktoriańskiego pisarza Edwarda

⁸⁷ Ch. Dickens, *The Pickwick Papers*..., s. 573–586. *The Pickwick Papers* stanowi kompendium wielu pojęć i instytucji angielskiego prawa, m.in. ławy przysięgłych, sądownictwa (*The Court of Common Pleas, Chancery, Insolvency Court*), *habeas corpus*, *caveat*, *trust*, *probate*, aresztu, dłużnika itd.

⁸⁸ M. Szerer, *Zbrodnia i kara*..., s. 42.

Bulwer-Lyttona pod tytułem *Paul Clifford* (1830). Trudne dzieciństwo Clifforda, brak rodziców i zaniedbania ze strony opiekunów prowadzą go nieuchronnie na drogę przestępstwa. Paul wspina się stopniowo po drabinie kariery przestępczej, awansując z pospolitego rabusia na herszta gangu trudniącego się zorganizowanymi napadami na podróżnych, cieszącego się posłuchem wśród członków bandy. Clifforda zmienia uczucie do Lucy Brandon. Dla kobiety decyduje się zmyć skazę kryminalisty i zrehabilitować złą sławę. Powieść Edwarda Bulwer-Lyttona odsłania wady wiktoriańskiego systemu sprawiedliwości. Paul zostaje skazany na karę więzienia za kradzież rozbójniczą, choć przestępstwa nie popełnił. Poczucie niesprawiedliwości i brak perspektyw napędzają Paula do ucieczki z więzienia. Obraz bezprawia przenika przez kreację jednego z bohaterów, sędziego Williama Brandona. Brandon jest wujem Lucy i, jak się później okazuje, ojcem Paula. Pokrewieństwo nie przeszkadza jednak w udziale Brandona w składzie orzekającym w sprawie Paula. Brandon wydaje na syna wyrok śmierci. Paul uchodzi z życiem tylko dzięki zamianie wyroku na wywózkę do kolonii karnej w Australii. Dla Mieczysława Szerera ważne w powieści Edwarda Bulwer-Lyttona jest przesłanie zawarte na końcu książki. Warto je przytoczyć w oryginale: „Circumstances make guilt, he was wont to say: let us endeavor to correct the circumstances, before we rail against the guilt”⁸⁹. Wina powstaje wskutek konkretnych okoliczności. W zwalczaniu przestępczości kluczem jest poprawa okoliczności, a nie tylko karanie⁹⁰.

Ze stwierdzeniem Mieczysława Szerera głoszącym, że Dickens ograniczał się w swym pisarstwie jedynie do dokumentacji brutalnej dziewiętnastowiecznej rzeczywistości społecznej, można polemizować. Należy przypuszczać, że Szerer oparł swe wnioski o wybrane pozycje Dickensa, przede wszystkim cytowaną wyżej powieść *Oliver Twist*. Lektura dzieł Dickensa skłania do innej konkluzji. W kontekście całej twórczości tego pisarza łatwo dostrzec, że obraz przestępcy w jego powieściach zmieniał się⁹¹. Angielski powieściopisarz dokonywał wglądu w psychikę sprawcy, odsłaniając motywy jego działania i wewnętrzne dylematy. Dickens odkrywał przed czytelnikami także relacje między uwarunkowaniami społecznymi a przestępczością. Bieda, kryminogenne środowisko, brak ochrony prawnej sprawiały, że dickensowscy bohaterowie obierali przestępstwo jako pomysł na życie. Szczególnie uderza w powieściach Dickensa przestępczość dziecięca. Pozbawione opieki sieroty, takie jak Pip i Oliver, są łatwym łupem dla szefów szajek złodziejskich. Pod wpływem swych „nauczycieli” dzieci uczą się, jak zabrać sakiewkę czy umknąć ze

⁸⁹ E. Bulwer-Lytton, *Paul Clifford*, Philadelphia 1888, s. 308.

⁹⁰ M. Szerer, *Zbrodnia i kara...*, s. 42–43.

⁹¹ Więcej na ten temat pisze P. Collins w rozdziale: *Murder: from Bill Sikes to Bradley Headstone*. Zob. P. Collins, *Dickens and Crime*, Bloomington–London 1968, s. 256–289.

skradzionym łupem. Wreszcie z dzieł Dickensa czerpiemy obraz kobiecych przestępczyń. Alternatywne względem Szerera stanowisko nie jest odosobnione. Paul Chatham Squires w artykule *Charles Dickens as Criminologist* z 1938 r. nazwał Dickensa mistrzem analizy kryminologicznej⁹². Według Squiresa bliźniaczym odpowiednikiem Valjeana jest Abel Magwitch, postać wykreowana przez Dickensa na łamach powieści *Great Expectations* (1860/1861). Przypadkowe spotkanie z Pipem na cmentarzu powoduje przemianę Abela, który od tej pory staje się skrytym dobroczyńcą chłopca. Abel ustanawia Jaggersa, londyńskiego prawnika, opiekunem Pipa i poleca wspierać finansowo podopiecznego dzięki majątkowi, który zdobył w Australii. Pod koniec powieści Pip odkrywa prawdziwą tożsamość swego dobroczyńcy. Od najwcześniejszych lat Abel kradł, aby przeżyć. Wielokrotnie osadzany w więzieniu za występki, m.in. włóczęgostwo, nie znajdował perspektyw na odmianę losu. Niefortunna znajomość z Compeysonem, oszustem i fałszerzem, doprowadziła go pod szafot. Pomoc Pipowi jest dla Abela sposobem na odkupienie win i grzechów przeszłości. Pip przypomina Abelowi także utraconą córkę, Estellę. Rozwijając tezę Squiresa o podobieństwach między bohaterem powieści Hugo a dickensowskim Abelem, można dodać, że obu mężczyzn wyróżnia wrażliwość na niedolę dziecka⁹³. W innym dziele *Our Mutual Friend* (1864/1865) Dickens stworzył portret Bradleya Headstone'a, który pod maską nauczyciela skrywa owładniętego chorobliwą zazdrością o Lizzie Hexam prześladowcę dziewczyny i drogiego jej sercu Eugene Wrayburna. Z pewnością nie można powiedzieć, że obie postacie literackie są jednowymiarowe⁹⁴. Virginia B. Morris z kolei przekonuje, że Nancy, bohaterka *Olivera Twista*, posłużyła Dickensowi do podważenia dwóch popularnych w epoce wiktoriańskiej tez: tezy głoszącej, że człowiek staje się przestępcą z wyboru oraz że jest genetycznie predysponowany do czynów zabronionych⁹⁵.

Zakończenie

Przedstawione w pracy wybrane fragmenty piśmiennictwa polskich prawników dowodzą, że zagadnienie prawa i literatury jest ważnym kierunkiem badań. Nie sposób omówić wszystkich osiągnięć naukowych i przykładów literackich na kilkadziesiąt

⁹² P.C. Squires, *Charles Dickens as Criminologist*, *Journal of Criminal Law and Criminology* 1938, nr 29, s. 201.

⁹³ Ch. Dickens, *Great Expectations*, London 1930.

⁹⁴ Tenże, *Our Mutual Friend*, London 1930.

⁹⁵ V.B. Morris, *Double Jeopardy. Women Who Kill in Victorian Fiction*, Lexington, Kentucky 1990, s. 56–57.

ciu stronach ani przedstawić wyczerpującej charakterystyki prawa w wymienionych w pracy dziełach literackich, zwłaszcza w literaturze Shakespeare'a i Dickensa, która jest kopalnią pojęć i instytucji prawa. Dalszym etapem analizy będzie rozszerzenie spektrum badawczego o innych autorów, uporządkowanie ich koncepcji i stworzenie polskiej bibliografii piśmiennictwa poświęconego prawu w literaturze. W okresie międzywojnia do literatury polskiej i obcej nawiązywał m.in. Stanisław Estreicher (1869–1939)⁹⁶, a w latach powojennych tacy prawnicy, jak Józef Litwin (1904–1966)⁹⁷ i Jerzy Stembrowicz (1919–1989)⁹⁸. Istnieją także zapomniane prace mniej znanych autorów, np. adwokata Saweliusza Lewitana⁹⁹.

W oparciu o zgromadzony materiał można pokusić się o pewne ogólne wnioski co do tematyki i warsztatu metodologicznego. Wyróżnić należy bogactwo refleksji literackich w polskim piśmiennictwie prawniczym. W pracach wymienionych polskich prawników zostały zawarte opracowania dzieł literatury polskiej, angielskiej i francuskiej. Autorzy podjęli się analizy flagowych pozycji pióra Adama Mickiewicza, Aleksandra Fredry, Bolesława Prusa, Williama Shakespeare'a, Charlesa Dickensa, Edwarda Bulwer-Lyttona, Wiktora Hugo. Godna uwagi jest różnorodność tematyki. Badacze analizowali takie zagadnienia, jak istota i charakter literackiego sporu sądowego, instytucje i czynności prawne, obraz palestry, wizerunek przestępcy, prawna klasyfikacja czynów popełnianych przez bohaterów literackich, ewolucja pojęć prawnych w literaturze. Wymienione dzieła literackie oceniano z punktu widzenia prawa cywilnego i karnego, co dokumentuje analiza *Pana Tadeusza* w wydaniu Stefana Breyera i Mieczysława Szerera. Breyer dokonał rozbioru dzieła pod kątem prawa cywilnego, Szerer zaś z punktu widzenia prawa karnego.

Z publikacji autorów czerpiemy także pewien schemat interpretacji tekstu literackiego przez pryzmat prawa. Punktem wyjścia takiej analizy jest wybór właściwego systemu prawnego. Inaczej oceniamy motywy działania bohaterów literackich z perspektywy norm prawa angielskiego, polskiego, francuskiego, prawa dawnego i współczesnego. Dlatego interpretator powinien posiadać rozległą wiedzę nie tylko w zakresie literatury, a dokładniej epoki literackiej, stylu pisarstwa autora, cech gatunkowych, ale także historii prawa i prawoznawstwa. Precyzyjne określenie ram

⁹⁶ S. Estreicher, *Szekspir w Polsce XVIII wieku*, Kraków 1892.

⁹⁷ J. Litwin, *O skrzypcach Ingeśa i o prawnikach, którzy byli nie tylko prawnikami*, Prawo i Życie 1958, nr 21–22, s. 8; J. Litwin, *Pułkownik Chabert Balzaka (Próba analizy prawniczej)*, Prawo i Życie 1960, nr 21, s. 7–8; J. Tynecki, *Teki Litwina. O spuściźnie naukowej prof. Józefa Litwina w zbiorach rękopiśmiennych biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum 1991, nr 2, s. 199–220.

⁹⁸ J. Stembrowicz, *Juliusz Słowacki – prawnik*, Prawo i Życie 1959, nr 23, s. 58; tenże, *Jeszcze o studiach prawniczych Juliusza Słowackiego na Uniwersytecie Wileńskim*, Kultura i Społeczeństwo 1984, nr 4, s. 197–201.

⁹⁹ S. Lewitan, *Sąd nad sprawiedliwością w literaturze pięknej*, Warszawa 1937.

czasowych nie zawsze jest jednak proste. W przypadku twórców takich jak Shakespeare i Fredro czas akcji jest często trudny do ustalenia. Shakespeare nie był wierny chronologii czasowej i realiom geograficznym. Piniński i Breyer dokonali weryfikacji prawa w literaturze względem istniejących przepisów prawnych. Wnioski badaczy pokazują, że obraz prawa w literaturze nie zawsze jest spójny z rzeczywistością prawną. Tworzenie fikcji prawnych w tekstach literackich jest jednym z wyznaczników sztuk Shakespeare'a i Fredry. Na kanwie badań Pinińskiego i Breyera wnosimy, że rozstrzygając spór prawny przedstawiony w dziele literackim, istotne jest ustalenie przyczyny (causy) konfliktu. W *Kupcu weneckim* źródłem waśni jest węzeł obligacyjny umocowany w umowie. Treść i okoliczności zawarcia umowy rzutują na interpretację dalszej części sztuki. Podobnie Breyer zajmuje się przyczyną niesnasek Sopliców i Horeszków w *Panu Tadeuszu* oraz Rejenta i Cześnika w *Zemście*. Prace Szerera pokazują, jak można wykorzystać przykłady literackie, komentując specyficzne regulacje prawne, co ma niewątpliwie wymiar praktyczny w edukacji prawniczej. Warto na sam koniec dodać, że Leon Piniński i Mieczysław Szerer tłumaczyli dzieła obcojęzyczne na język polski lub korygowali istniejące przekłady. Analiza tych przekładów stanowi materiał na inne studium w dziedzinie przekładoznawstwa i recepcji obcych autorów w Polsce.

Bibliografia

- Andruszkiewicz A., *Interpretacja prawnicza a interpretacja literacka – kilka uwag*, Krytyka Prawa 2014, t. 6, nr 1.
- Andruszkiewicz A., *O związkach teorii prawa i teorii literatury (refleksje w kontekście tendencji ponowoczesnych)*, w: *Teoria prawa między nowoczesnością a ponowoczesnością*, red. A. Samonek, Kraków 2012.
- Baker J.H., *An Introduction to English Legal History*, London 1979.
- Breyer S., *Igraszki prawne „Zemsty”*, Prawo i Życie 1956, nr 4.
- Breyer S., *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa 1955.
- Brune C.M., *Shakespeare's Use of Legal Terms*, London 1914.
- Bulwer-Lytton E., *Paul Clifford*, Philadelphia 1888.
- Cohn S.K., *The Black Death and the Burning of Jews, Past and Present* 2007, nr 196.
- Collins P., *Dickens and Crime*, Bloomington–London 1968.
- Cztery wieki fraszki polskiej*, red. J. Tuwim, Warszawa 1957.
- Davis C.K., *The Law in Shakespeare*, St. Paul, Minnesota 1884.
- Dąbkowski P., *Uwagi prawne w „Panu Tadeuszu”*, Gazeta Sądowa Warszawska 1899, nr 4–6.

- Dębska M., *Fredrowskiej Zemsty, mocium panie, aspekty prawne*, Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej 2012, nr 3–4.
- Dickens Ch., *Great Expectations*, London 1930.
- Dickens Ch., *Lying Awake*, w: Ch. Dickens, *Hard Times and Reprinted Pieces*, t. 2, New York–Sheldon 1863.
- Dickens Ch., *Oliver Twist*, London 1994.
- Dickens Ch., *Our Mutual Friend*, London 1930.
- Dickens Ch., *The Personal History of David Copperfield*, London 1930.
- Dickens Ch., *The Pickwick Papers*, Hertfordshire 1993.
- Dickens K., *Dzieje, przygody, doświadczenia i zapiski Dawida Copperfielda juniora rodem z Blunderstone (których nigdy ogłaszać drukiem nie zamierzał)*, t. 1, tłum. W. Kościółkowska, Warszawa 1954.
- Estreicher S., *Szekspir w Polsce XVIII wieku*, Kraków 1892.
- Felsenstein F., *Jews and Devils. Anti-Semitic Stereotypes of Late Medieval and Renaissance England*, Literature and Theology 1990, t. 4, nr 1, DOI: 10.1093/litthe/4.1.15.
- Fredo A., *Zemsta*, Łódź 1975.
- Friedler E.Z., *Shakespeare's Contribution to the Teaching of Comparative Law – Some Reflections on The Merchant of Venice*, Louisiana Law Review 2000, t. 60, nr 4.
- Grzybek D., *Idea narodowa a ustrój demokratyczny w publicystyce Mieczysława Szerera*, Politeja 2018, t. 15, nr 2, DOI: 10.12797/Politeja.15.2018.53.11.
- Hamlet to Stand Trial on West End Stage Charged with Murder of Polonius*, <https://www.theguardian.com/stage/2016/nov/25/hamlet-mock-trial-west-end-london-shakespeare-schools-festival> [dostęp: 21.04.2022 r.].
- Heard F.F., *Shakespeare as a Lawyer*, Boston 1883.
- Holdsworth W.S., *Charles Dickens as a Legal Historian*, New Haven 1929.
- Hugo W., *Nędznicy*, red. M. Żurowski, Warszawa 1986.
- Hugo W., *Ostatni dzień skazańca*, tłum. M. Leśniewska, Kraków 1990.
- Jhering von R., *Walka o prawo*, tłum. A. Matakiewicz, Lwów 1875.
- Jońca M., *Szekspirolog. Przyczynek do biografii Leona Pinińskiego*, w: *Prawo i literatura. Parerga*, red. J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler, Gdańsk 2019.
- Jordan C., *Interpreting Statute in Measure for Measure*, w: *Shakespeare and the Law*, red. B. Cormack, M.C. Nussbaum, R. Strier, Chicago–London 2013.
- Kochan A., *Kupiec przed polskim sądem. Uwagi i komentarze do „Kupca” Mikołaja Reja*, Pamiętnik Literacki 2003, z. 4.
- Kochan A., *O koncepcjach prawniczych w literaturze XVI i XVII wieku*, w: *Koncept w kulturze staropolskiej*, red. L. Ślęk, A. Karpiński, W. Pawlak, Lublin 2005.
- Kochan A., *Tekst literatury staropolskiej w świetle dawnej kultury prawnej. Glosa do komentarzy i wydań utworów staropolskich*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie 2008, nr 48.
- Kohler J., *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz*, Würzburg 1883.
- Kornstein D.J., *Kill All the Lawyers? Shakespeare's Legal Appeal*, Princeton, New Jersey 1994.
- Korporowicz Ł.J., *Doktorzy prawa w dwóch angielskich komediach epoki renesansu*, Studia Prawnicze KUL 2014, nr 1.
- Kuisz J., *O przyszłości ruchu prawo i literatura – zarys problematyki*, w: *Prawo i literatura. Szkice drugie*, red. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2017.

- Kuisz J., *Propaganda bezprawia. O „popularyzowaniu prawa” w pierwszych latach Polski Ludowej*, Warszawa 2020.
- Kuryłowicz M., *Symbol prawa ludzkiego. Szkice o prawie rzymskim w utworach Louisa Arago-
na i Mieczysława Jastruna*, Lublin 2008.
- Lewitan S., *Sąd nad sprawiedliwością w literaturze pięknej*, Warszawa 1937.
- Litwin J., *O skrzypcach Ingres’a i o prawnikach, którzy byli nie tylko prawnikami*, *Prawo i Ży-
cie* 1958, nr 21–22.
- Litwin J., *Pułkownik Chabert Balzaka (Próba analizy prawniczej)*, *Prawo i Życie* 1960, nr 21.
- Lizisowa M.T., *Prawem sądzić czyli o języku statutów litewskich w „Panu Tadeuszu”*, Kraków 1998.
- Michalski J., *Osiemnastowieczne realia „Pana Tadeusza”*, w: *Dzieło literackie jako źródło hi-
storyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa 1978.
- Mickiewicz A., *Czaty*, w: A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie. Dzieła poetyckie, proza artystycz-
na i pisma krytyczno-literackie*, t. 1. Wiersze, cz. 2. 1825–1829, oprac. C. Zgorzelski,
red. K. Górski, Wrocław 1972.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz*, Wrocław 1966.
- Morris V.B., *Double Jeopardy. Women Who Kill in Victorian Fiction*, Lexington, Kentucky 1990.
- Niemeyer Th., *The Judgment against Shylock in „The Merchant of Venice”*, *Michigan Law Re-
view* 1915, t. 14, nr 1.
- Orzeszkowa E., *Stracony (z opowiadań prawnika)*, w: E. Orzeszkowa, *Z różnych sfer. Nowelle
i obrazki*, Warszawa 1879.
- Pastuszko R., *Wzorce osobowościowe przedstawicieli nauki i praktyki w kształtowaniu zunifi-
kowanego prawa notarialnego*, w: *Forma aktu notarialnego. 85 lat praktyki*, red. A. Olesz-
ko, Warszawa 2020.
- Piniński L., *Etyka Dantego w Boskiej Komedii*, Lwów 1922.
- Piniński L., *Muzyka jako czynnik kultury. Odczyt wygłoszony dnia 7 marca we Lwowie na
zaproszenie Towarzystwa Muzycznego*, Lwów 1913.
- Piniński L., *Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety*, cz. 2. *Dramaty z dziejów Anglii.
Komedje*, Lwów 1924.
- Posner R.A., *Law and Commerce in „The Merchant of Venice”*, w: *Shakespeare and the Law*, red. B. Cor-
mack, M.C. Nussbaum, R. Strier, Chicago–London 2013.
- Posner R.A., *Law and Literature*, Cambridge 2009.
- „Proces” Hamleta – zawodowi sędziowie, prokuratorzy i adwokaci na scenie, [https://dzieje.
pl/kultura-i-sztuka/proces-hamleta-zawodowi-sedziowie-prokuratorzy-i-adwokaci-na-
scenie](https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/proces-hamleta-zawodowi-sedziowie-prokuratorzy-i-adwokaci-na-scenie) [dostęp: 21.04.2022 r.].
- Prus B., *Katarynka*, Warszawa 1972.
- Prus B., *Lalka*, t. 1–2, Warszawa 1986.
- Prus B., *Nawrócony*, w: B. Prus, *Na wakacjach. Nawrócony. Sen*, Poznań 1988.
- Puchejda A., *Odpowiedzialność i polityka wolności. Rzecz o Mieczysławie Szererze*, w: M. Sze-
rer, *Śmiertelni bogowie. Rzecz o demokracji i o dyktaturze*, Warszawa 2014.
- Shakespeare W., *Measure for Measure*, red. B.A. Mowat, P. Werstine, New York 1997.
- Shakespeare W., *Measure for Measure*, w: W. Shakespeare, *The Complete Works*, red. S. Wells,
G. Taylor, Oxford 2005.
- Shakespeare W., *The Merchant of Venice*, w: W. Shakespeare, *The Complete Works*, red. S. Wells,
G. Taylor, Oxford 2005.

- Skilton R.H., *Shakespeare and the Supreme Court*, *The Gargoyle* 1991, t. 21, nr 4.
- Squires P.C., *Charles Dickens as Criminologist*, *Journal of Criminal Law and Criminology* 1938, nr 29.
- Stembrowicz J., *Jeszcze o studiach prawniczych Juliusza Słowackiego na Uniwersytecie Wileńskim*, *Kultura i Społeczeństwo* 1984, nr 4.
- Stembrowicz J., *Juliusz Słowacki – prawnik*, *Prawo i Życie* 1959, nr 23.
- Szerer M., *Dyscyplina słów*, w: M. Szerer, *Kultura i prawo*, Warszawa 1981.
- Szerer M., *Karanie a humanizm*, Warszawa 1964.
- Szerer M., *Kultura i prawo*, Warszawa 1981.
- Szerer M., *Opowiadania o procesach*, Warszawa 1966.
- Szerer M., *Sądownictwo angielskie*, Warszawa 1959.
- Szerer M., *Społeczeństwo wobec przestępcy*, Warszawa 1969.
- Szerer M., *Zabójstwo pod wpływem silnego wzruszenia*, *Głos Ławnika* 1952, nr 12.
- Szerer M., *Zbrodnia i kara jako temat literacki*, w: M. Szerer, *Kultura i prawo*, Warszawa 1981.
- Sztyk R., *Wspomnienia o dr. Stefanie Breyerze*, *Rejent* 1996, nr 6.
- Tang K., *Doctor's Commons*, *Bar News: The Journal of the NSW Bar Association* 2018.
- Tynecki J., *Teki Litwina. O spuściźnie naukowej prof. Józefa Litwina w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum* 1991, nr 2.
- Villez B., *Law and Literature. A Conjunction Revisited*, *Law and Humanities* 2011, t. 5, nr 1, DOI: 10.5235/175214811796219790.
- Wąsowicz M., *Słowo wstępne*, w: *Prawo i literatura. Szkice*, red. J. Kuisz, M. Wąsowicz, Warszawa 2015.
- Wąsowicz M., *The Image of Law in Polish Literature (from the Beginning of the 19th Century up to 1939)*, *Law and Literature* 2020, t. 32, nr 1.
- Wertheim L.M., *Law, Literature and Morality in the Novels of Charles Dickens*, *William Mitchell Law Review* 1994, t. 20, nr 1.
- White F.J., *Commentaries on the Law in Shakespeare*, St. Louis 1913.
- Wiaderna-Kuśnierz R., *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Toruń 2015.
- Zarębina M., *Poeta wśród prawników. O „Panu Tadeuszu” inaczej*, Kraków 1999.
- Zeidler K., *Estetyka prawa*, Gdańsk–Warszawa 2018.
- Zeidler K., *Prawo i literatura. Garść uwag spóźnionych*, w: *Prawo i literatura. Parerga*, red. J. Kamiień, J. Zajadło, K. Zeidler, Gdańsk 2019.
- Zeidler K., Guss A., *Aesthetics of Law and Undiscovered Approaches to Law and Literature*, *Isaidat Law Review* 2021, nr 1.

